

ISSN 0350-5650

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МЕШОВИТА ГРАЂА

MISCELLANEA

НОВА СЕРИЈА Књ. XLIII

Редакциони одбор

Михаил Белов (Русија), Дејан Булић, Гордана Гарић Петровић,
Милош Ивановић, Андреа Картени (Италија), Људмила Кузмичева
(Русија), Радомир Ј. Поповић, Биљана Стојић, Лилиана Симеонова
(Бугарска), Урош Татић, Габриела Шуберт (Немачка)

Одговорни уредник

Радомир Ј. Поповић

Београд

2022

САДРЖАЈ

- Бењамин Хекић**
ПЕЧАТИ КАНТАКУЗИНЕ-КАТАРИНЕ БРАНКОВИЋ ЦЕЉСКЕ 7
Benjamin Hekić
SEALS OF KANTAKUZINA-KATHERINA BRANKOVIĆ OF CILLI
- Татјана Катић**
ПЛЕМЕ ШЕСТАНИ У ОСМАНСКИМ ИЗВОРИМА 15. И 16. ВЕКА 39
Tatjana Katić
THE SHESTANIS TRIBE IN OTTOMAN SOURCES OF
THE 15TH AND 16TH CENTURIES
- Александар М. Савић**
МЕМОАР ЈОВАНА МИЛИНКОВИЋА О ДЕЛОВАЊУ СРПСКЕ
ТАЈНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ИСТОЧНИМ И СЕВЕРОИСТОЧНИМ
ДЕЛОВИМА БОСАНСКОГ ЕЈАЛЕТА (1850–1851) 67
Aleksandar M. Savić
MEMOIR OF JOVAN MILINKOVIĆ ON THE ACTIVITIES OF THE
SERBIAN SECRET ORGANIZATION IN THE EASTERN AND
NORTHEASTERN PARTS OF THE BOSNIAN EYALET (1850–1851)
- Јована Блажић Пејић**
ПИСМА МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА
НИЛУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ ПОПОВУ (1867–1877) 109
Jovana BLAŽIĆ PEJIĆ
THE LETTERS OF MILAN Đ. MILIĆEVIĆ TO NIL ALEXANDROVICH
POPOV (1867–1877)
- Владимир Јовановић**
РЕФЕРАТ ИЗ 1884. О УЗРОЦИМА БЕКСТВА ИЗ КАЗНЕНИХ
ЗАВОДА У СРБИЈИ 141
Vladimir Jovanović
THE 1884 REPORT ON THE CAUSES OF ESCAPE FROM
PENITENTIARIES IN SERBIA

Урош Шешум ИСТИНИЋ, ИЗ СПИСА ПРОТЕ МИЛОША ВЕЛИМИРОВИЋА	161
Uroš Šešum ISTINIĆ, FROM THE WRITINGS OF PRIEST MILOŠ VELIMIROVIĆ	
Биљана Стојић, Данијел Радовић ТОДОР СТЕФАНОВИЋ ВИЛОВСКИ ИЗМЕЂУ БЕОГРАДА И БЕЧА ТОКОМ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ	191
Biljana Stojić, Danijel Radović TODOR STEFANOVIĆ VILOVSKI BETWEEN BELGRADE AND VIENNA DURING ANNEXATION CRISIS	
Биљана Вучетић СЕЋАЊА АЋИМА ЈЕЛИЋА НА ДОГАЂАЈЕ У КОЧАНИМА У ЛЕТО 1912. ГОДИНЕ	211
Biljana Vučetić THE REMINISCENCES OF AĆIM JELIĆ OF THE EVENTS IN KOČANI IN 1912	
Владимир Крстић ПРЕПИСКА КОСТЕ СТОЈАНОВИЋА – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	233
Vladimir Krstić KOSTA STOJANOVIĆ'S CORRESPONDENCE – A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE FIRST WORLD WAR	
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ	245
INSTRUCTONS FOR CONTRIBUTORS	

Александар М. САВИЋ*

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Београд

МЕМОАР ЈОВАНА МИЛИНКОВИЋА О ДЕЛОВАЊУ СРПСКЕ ТАЈНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ИСТОЧНИМ И СЕВЕРОИСТОЧНИМ ДЕЛОВИМА БОСАНСКОГ ЕЈАЛЕТА (1850–1851)**

Анстракт: Рад је посвећен Јовану Миљинковићу, агенту Шабачког предела, и његовом Мемоару о деловању тајне организације Илије Гарашанина у источним и североисточним деловима Босанског ејалета (Бијељинска, Тузланска, Градачка, Маглајска, Зворничка и Бирачка нахија) у периоду од почетка 1850. до лета 1851. године. Мемоар представља до сада једино познато сведочанство непосредног учесника – агента, о раду тајне организације средином 19. века. Оригинално рукописа је похрањен у Државном архиву Србије у збирци Радослава Перовића. У раду је дата до сада најпотпунија Миљинковићева биографија и критички је приређен његов Мемоар, који представља један од најзначајнијих извора за проучавање делатности Гарашанинове тајне организације на самом почетку 50-их година 19. столећа.

Кључне речи: Јован Миљинковић, Илија Гарашанин, Јован Мариновић, Тома Ковачевић, Омер-паша Латас, Кнежевина Србија, Османско царство, Босански ејалет, тајна организација, устанак.

Abstract: The paper is dedicated to Jovan Milinković, the agent of the Šabac region, and his *Memoir* on the activities of the Secret Organization of Ilija Garašanin in the eastern and northeastern parts of the Bosnian Eyalet (Bijeljina, Tuzla, Gradačac, Maglaj, Zvornik and Birač nahiya) in the period from the beginning of 1850 until the summer of 1851. The *Memoir* is so far the only known testimony of the immediate participant – the agent, about the work of the Secret Organization in the mid-19th century. The original manuscript is kept in the State Archives of Serbia in the Collection of Radoslav Perović. The paper presents Milinković's most complete biography and his critically prepared and presented *Memoir*,

* aleksandar.m.savic@f.bg.ac.rs

** Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство про-свете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-68/2022-14 / 200163).

which is one of the most important sources for studying the activities of Garašanin's Secret Organization at the very beginning of the 1850s.

Keywords: Jovan Milinković, Ilija Garašanin, Jovan Marinović, Toma Kovačević, Omer Pasha Latas, Principality of Serbia, Ottoman Empire, Bosnian Eyalet, Secret Organization, Uprising

Јован Милинковић Алавантић¹ је рођен у Шапцу 1823. године. Школовао се у родном месту и Крагујевцу, где је завршио основну школу и гимназију. Службовање је започео у јесен 1842, убрзо након промене династија и доласка на престо кнеза Александра Карађорђевића (1842–1843, 1843–1858), што је важно истаћи, јер је касније важио за истакнутог карађорђевићевца. Најпре је био бесплатежни приправник у Окружном начелству (1842–1843), а потом у Окружном суду у Шапцу (1843–1844). Двадесетог маја² 1844. постављен је кнежевим указом за приправника поменутог суда са годишњом платом од 100 талира. Следеће

¹ У документарним изворима се јавља најчешће као Јован Милинковић, а у наративним и литература чешће као Јован Милинковић Алавантић, али тек од краја 60-их година 19. века. Он сам се потписивао на оба начина, али чешће као Јован Милинковић. Презиме Милинковић је понео по оцу Милинку Максимовићу, занатлији, кожарском трговцу и службеник Рачанског карантина. У званичним документима се наводи да је Милинко рођен у Шапцу, док Милан Ђ. Милићевић, који је добро познавао Јована и готово увек наводио само његово презиме Милинковић, тврди да му је отац био пореклом из села Амајлије у близини Бијељине. Алавантић им је био породични надимак, односно тако су звали Милинка, а потом Јована и његовог сина Радомира. Што се тиче места рођења његовог оца, склонији смо да прихватимо Милићевићеву тврдњу јер се често дешавало да су појединци као место рођења наводили пребивалиште. Државни архив Србије [=ДАС], Државни савет [=ДС], 1845, 592; 1846, 458; 1852, 635; 1853, 380; Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење [=МУД–С], 1847, Ф V, Р 184; збирка Радослава Перовића [=РП], 29, 35; *Застава*, бр. 143, 5/17. децембар 1871; Милан Ђ. Милићевић, „Из својих успомена”, *Годишњица Николе Чупића* [=ГНЧ] 17 (1897) 4, 7–15; исти, *Дневник II*, (23. септембар 1872 – 6. април 1877), прир. Петар В. Крстић, Београд 2015, 321, 451; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића (1846–1869)*, прир. Драгослав Страњакловић, Београд 1939, 203; Мита Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983, passim; Љубица Вл. Љотић, *Мемоари*, Београд 1990, 44–45; Никола Крстић, *Дневник, Јавни живот II*, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876, прир. Милош Јагодић, Београд 2006, 240; Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд 1910, 66–67; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1934, 357; Андрија Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији 1871–1918*, књ. 1, Београд 1977, 80, 97, 179–180, 182, 198–200, 215, 234; Љубодраг А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999, 167, 176, 178, 188; Јасмина Милановић, *Аним Чумић 1836–1901*, Београд 2007, 119.

² Сви датуми у главном тексту наведени су по грегоријанском, а у напоменама упоредо по јулијанском и грегоријанском календару.

године постављен је за млађег писара, да би већ 1846. био премештен у Пожаревачки окружни суд у звању старијег писара. Учествовао је у Српском покрету у Јужној Угарској 1848/49, односно у периоду од јуна до августа 1848. био је секретар Ђорђа Стратимировића, председника Главног народног одбора Српске Војводине. Следеће године, 17. марта, постављен је за секретара Окружног суда у Лозници, а 15. јула две године касније премештен је на исту дужност у Ваљево. Поменуто дужност обављао је до краја 1855, када је дао отказ и посветио се адвокатској струци. Привремено се вратио у државну службу 1860, најпре као привремени други стоначелник друге класе Касационог суда, а потом као стоначелник Апелационог суда. Крајем године дао је отказ и поново се посветио адвокатури.³ Занимљиво је навести да је 1867. ишао на Етнографску изложбу у Москви,⁴ док је годину дана касније бранио у Београдском варошком суду Симу и Светозара Ненадовића и некадашњег кнеза Александра, оптужене да су учествовали у убиству кнеза Михаила Обреновића (1839–1842, 1860–1868).⁵

Почетком седамдесетих година 19. века сарађивао је са социјалистом и политичким активистом Светозаром Марковићем и био стални сарадник његових опозиционих листова – *Раденик*, *Јавност* и *Глас јавности*. У овом периоду два пута је хапшен. Први пут крајем 1871. због преношења Марковићеве брошуре *Неколико чланака*. Поводом тога је почетком 1872. осуђен на тринаест месеци затвора. Две године касније купио је штампарију са намером да у Шапцу покрене опозициони лист *Народне новине*. У томе је требало да му помогне Димитрије Мита Ценић, социјалиста и Марковићев следбеник. Убрзо су обојица ухапшена у Шапцу, под оптужбом да раде против државе и кнеза Милана Обреновића (1868–1889). Почетком следеће године осуђени су на издржавање казне затвора – Милинковић на десет, а Ценић на осам година. Помиловани су 1880.

³ ДАС, ДС, 1845, 592; 1846, 458; 1852, 635; 1853, 380; РП, 35; М. Ђ. Милићевић, „Из својих успомена”, 7–8; Љ. А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије*, 167, 176, 178, 188.

⁴ Опширније о томе: М. Ђ. Милићевић, „Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867”, *ГНЧ* 7 (1885) 1–87; Јована Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 210–235.

⁵ Светозар Ненадовић је стрељан 27. јула 1868. заједно са братом од стрица Симом и братом од тетке Андријом Вилотијевићем. Кнез Александар је у одсуству осуђен на 20 година робије, а имовина Карађорђевића је продата на јавној лицитацији како би се покрили трошкови суђења. Детаљније о томе: *Суд убицама кнеза Михаила I. Стенографски извештај прештампан из „Видова Дана”*, Београд 1868; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 200–204; Љ. Вл. Љотић, *Мемоари*, 39–48.

године. Милинковић је исте године постављен за правног заступника при Окружном суду у Шапцу.⁶

На оснивачкој скупштини Удружења јавних правозаступника Србије 1886. изабран је за председника.⁷ Преминуо је у родном месту 30. октобра 1890. године.⁸

Милинковић се три пута женио. У браку са првом супругом Милицом добио је сина Арсу и ћерку Катку, са другом супругом Јованком имао је сина Радомира, док му је трећа супруга Симка родила две ћерке – Љубицу и Јелку. Треба рећи да је Радомир, истакнути карађорђевићевац, имао буран живот. Био је умешан у Ивањдански атентат на краља Милана 1899. због чега је осуђен на двадесет година робије. Помилован је следеће године, али се није окануо деловања против Обреновића. Убијен је 1902. приликом покушаја да изврши преврат у Србији.⁹

Милан Ђ. Милићевић који је добро познавао Милинковића и имао прилику да ради са њим, забележио је да је био „висока раста, сув, коштуњав, лица сумагла и готово увек замишљен. Кад ходи, креће се као да је у крстима разглављен.” Што се тиче личних особина Милинковић је био талентован и вредан, посвећен адвокатском послу који му је доносио добру зараду. Међутим, није знао да штеди, нарочито је био издашан према „сиромашним а добрим ђацима”. Током боравка у затвору научио

⁶ Хапшење Јована Милинковића треба посматрати у складу са ситуацијом у земљи и његовом ранијом делатношћу. Године 1874. ситуација у Кнежевини Србији је била напета. Некадашњи чланови Уједињене омладине српске који су се после забране њеног рада 1871. поделили на бројне идеолошке струје – револуционаре, комунце, народњаке и социјалисте деловали су, здружени са карађорђевићевцима, против опстанка на престољу владајућег кнеза. Милинковић, који је заправо био карађорђевићевац, интезивно је сарађивао са њим. Успостављање сарадње са Митом Ценићем, који је 1873. затворен у Паризу због припреме атентата на кнеза Милана, имало је за последицу да су обојица на крају допали затвора. ДАС, РП, 35; *Застава*, бр. 1, 2/14. јануар 1872; М. Ђ. Милићевић, „Из својих успомена”, 8; исти, *Дневник II*, 321, 451; М. Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, 11–94; Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот II*, 240; Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, 66–67; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 357–358; А. Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији*, књ. 1, 80, 97, 179–180, 182, 198–200, 215, 234; Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 109–150; Сузана Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015, 341–342, 349, 352–358.

⁷ „Оснивање Удружења јавних правозаступника у Србији, Протокол првог скупа у Београду 29–31. августа 1886”, *Бранич, лист за правне и државне науке* 1 (1887) 35–47.

⁸ ДАС, РП, 35.

⁹ ДАС, РП, 35; *Застава*, бр. 143, 5/17. децембар 1871; Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2014², 491–492. Уп. Чедомир Попов, „Алавантић Милинковић, Јован”, у: *Српски биографски речник [=СБР]*, т. 1, гл. ур. Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чедомир Попов, Нови Сад 2004, 82; исти, „Алавантић Милинковић, Радомир”, у: *исто*, 82–83.

је француски језик.¹⁰ Написао је неколико чланака и студија посвећених правосуђу, слободи штампе и државној администрацији у Србији, као и историјско-мемоарско дело о Катанској буни (1844).¹¹

У периоду док је био секретар Окружног суда у Лозници, тачније почетком 1850, Милинковић је постављен за агента тајне организације Илије Гарашанина, министра унутрашњих дела и аутора *Начертанија* (1844), најзначајнијег плана о будућности нововековне Србије.¹² Револуција 1848/49. утицала је на Гарашанина да посвети пажњу припремама за подизање устанка Срба и других балканских хришћана против османских власти. Планске и систематске припреме отпочеле су у пролеће 1849, када је он заједно са својим сарадницима – Јованом Мариновићем, Томом Ковачевићем и Матијом Баном, саставио *Устав политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским*. Устав је примењиван до маја 1850, када је на снагу ступила његова ревидирана верзија. Примену Устава одобрио је кнез Александар.¹³

Устав је предвиђао стварање тајне организације којој је главни циљ био припрема устанка на Балканском полуострву против Османског царства. Организација је мрежом повереника на терену обухватила већи део Балкана. На челу организације налазио се Гарашанин као поглавар, а помоћник му је био Мариновић. Простор на ком је организација деловала био је подељена на два дела – северни и јужни, на челу којих су се налазиле коловође – Ковачевић са седиштем у Београду и Бан у Дубровнику, а потом дубровачки прота Ђорђе Николајевић. Делови су се делили на пределе, предели на нахије, а нахије на села. У сваком пределу деловао је по један агент, који је постављао начелнике у нахијама, док су начелници бирали кметове који су деловали по селима. Северни део је био подељен на седам предела – Јасеновачки, Бродски, Рачански/Шабачки,

¹⁰ ДАС, РП, 35; М. Ђ. Милићевић, „Из својих успомена”, 8–9; исти, *Дневник* II, 321, 451.

¹¹ „Поглед на нашу судејску струку”, *Србске новине*, бр. 28–38, 5/17, 7/19, 10/22, 14/26, 12/24, 17/29, 19/31. март, 21. март / 2. април, 24. март / 5. април, 26. март / 7. април и 28. март / 9. април 1859; „Наши адвокати и Народна скупштина”, *Србске новине*, бр. 93–95, 11/23, 13/25. и 15/27. август 1859; „Велика општина”, *Јавност*, бр. 13, 16, 30. новембар / 12. децембар и 5/17. децембар 1873; „Опет наши адвокати и Народна скупштина”, *Јавност*, бр. 1, 2/14. јануар 1874; „Слободна штампа и Народна скупштина”, *Јавност*, бр. 24, 25, 27, 27. фебруар / 11. март, 1/13. и 6/18. март 1874; *Критика на законик судског поступка у кривичним делима*, Београд 1883; *Господин Гарашанин и државна администрација*, Шабац 1888; *Књижевна крађа: Катанска буна у Шапцу 1844. године*, Нови Сад 1889.

¹² Опширније о *Начертанију*: Радосх Љушић, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 2004³.

¹³ Драгослав Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858”, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* IX/2, 3 (1936) 158–164; Милош Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд 2016, 115–118.

Мокрогорски/Ужички, Рашки, Гургусовачки/Видински и Алексиначки. У јужном делу агенти су били постављени у Дубровнику, Шибенику, Котору и Скадру. Поред тога, постојала су и два агента фрањевца унутар Босанског ејалета – Иван Фрањо Јукић у Травнику и Блаж Јосић у Тузли.¹⁴

Милинковић је почетком 1850, као што је већ наведено, био постављен за агента Шабачког предела. Мишљења смо да су га порекло његове породице из бијељинског села Амајлије, али још више познанство са Ковачевићем,¹⁵ препоручили да буде изабран. У његов рејон спадале су Бијељинска, Тузланска, Градачка, Маглајска, Зворничка и Бирачка нахија. За начелнике су били постављени – Пера Селаковић из Дворова у Бијељинској, Лако Јеремић из Бузекара у Тузланској, поп Мојо из Обудовца у Градачкој, Јерко Јеремић из Бузекара у Маглаској, Тешо Југовић из Ченгића у Зворничкој и поп Зарија из Остака у Бирачкој нахији, најбогатији и најугледнији Србин у овом крају. Начелници су успешно обављали своју дужност тако да је народ у овим нахијама био спреман да подигне устанак.¹⁶ Милинковић је био укључен у заграничне активности нешто више од годину дана. Две године пред смрт, 12. септембра 1888, написао је (*Обећани*) мемоар о пропаганди у Турској 1850. год[ине], који заправо представља сећање на његову повереничку делатност у периоду од 1850. до 1851. године.

Оригинални рукопис је похрањен у Државном архиву Србије (ДАС) у збирци Радослава Перовића под сигнатуром 29 (РП, 29). Мемоар има 16 листова, односно 32 странице. Написан је црним мастилом на папиру формата 20,5х34 см. Реч у загради – (*Обећани*), упућује нас на чињеницу да је Мемоар написан на нечије тражење. Може се претпоставити да је у питању Милан Ђ. Милићевић, који је у ствари 1897. први указао јавности на постојање овог рукописа. Милићевић је у својим публикованим успоменама навео оригиналне делове из Милинковићевог рукописа који су се односили на његов рад као агента. На основу Милићевића делове Мемоара су цитирали српски историчари, међу првима Драгослав Страњаковић, а

¹⁴ ДАС, Лични фонд Илије Гарашанина [=ИГ], 644, 647, 649, 651; Д. Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије, 164–179; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 118–121; исти, „Preparation for the 1850 Vidin Uprising”, *Bulgarian Historical Review* 3–4 (2016) 89–91; исти, „Serbian Secret Organization in Eastern Bosnia (1849–1855)”, *Истраживања* 27 (2016) 190–194; Александар М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 307–309.

¹⁵ Тома Ковачевић је 2. јуна 1845. постављен за приправника Округног начелства у Шапцу. Претпостављамо да се исте године упознао са Милинковићем. ДАС, Министарство унутрашњих дела–Полицајно одељење [=МУД–П], 1845, Ф IV, Р 39; РП, 29.

¹⁶ ДАС, РП, 29; ИГ, 649, 651.

потом Васиљ Поповић и Милорад Екмечић.¹⁷ После Милићевића, оригинал рукописа је свакако видео и читао Перовић, у чијој заоставштини је рукопис и завршио. Поједини делови рукописа који се конкретно односе на рад тајне организације, уоквирени су са леве стране плавом бојом. Мемоар до сада није био публикован у целини нити критички приређен.

Значај Мемоара се пре свега огледа у томе што он представља до сада једино познато лично сведочанство неког од агената тајне организације о њиховом раду на терену средином 19. века. Такође, важно је истаћи да је Милинковић забележио на који начин је одржавао комуникацију са начелницима и кметовима, те навео на које начине је све морао да се довија да би избегао било какву сумњу османских власти и босанских муслимана. Посебно треба истаћи чињеницу да обустављање рада тајне организације у свом пределу 1851. доводи у везу са извесним сазнањем османских власти о њеном деловању. У складу са тим износи мишљење да је акција румелијског сераскера и мушира Омер-паше Латаса у Босанском ејалету (1850–1852) заправо имала за главни циљ разбијање мреже српских повереника. Поводом тога треба рећи да се и из других извор може видети да је Османско царство имало сазнања о заграничним активностима, што је, по нашем мишљењу, утицало на смањивање активности тајне организације, али не и на потпуно обустављање њеног рада, што наравно Милинковић није могао знати. Када је у питању делатност Омер-паше може се уочити да је он имао извесна сазнања о тајној организација, што показује разоткривање завере у Нишком санцаку 1850. и хапшење Ивана Фрања Јукића 1852. године.¹⁸

*

Приликом приређивања рукописа настојало се да се интервенције приређивача сведу на најмању могућу меру. Усаглашено је писање малог и великог слова, сређена је интерпункција, док су у угластим заградама

¹⁷ М. Ђ. Милићевић, „Из својих успомене”, 9–13; Драгослав Страњаковић, *Влада уставо-бранитеља 1842–1853. – унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932, 273–274; исти, „Политичка пропаганда Србије”, 167, 171, 173–175; Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949, 121; Милорад Екмечић, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)”, у: исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 29.

¹⁸ Ljubiša Doklešić, *Stjepan Verković, život i djelo (1821–1894)*, Zagreb 2007, 39–44, 147–149; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 125–126; исти, „Serbian Secret Organization in Eastern Bosnia”, 195–196; А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 310–313, 349–350.

појединим речима додата изостављена слова како би било јасније, а исто тако и облици помоћног глагола јесам. Будући да је аутор неке глаголе у аористу писао са словом х на крају речи, а неке без тог слова, ми смо такве облике усагласили у целом тексту, то јест додали смо х на крају речи (на пример, одо – одох). Скраћенице за годину и називе месеца писали смо увек у пуном облику без угластих заграда. Нисмо сматрали неопходним да скраћеницу итд. пишемо у пуном облику, нити да наводимо прекрижене рече које су настале као грешка у писању, како би се избегло оптерећивање главног текста. Речи под наводницима – коловођа/коловође, агент/агенти, начелник/начелници, кмет/кметови, ставили смо у курзиву. Напомене означене звездом преузете су из оригинала, а исто тако и подвучена места у тексту.

(Обећани) мемоар о пропаганди у Турској 1850. године

Ниједне државе у Европи, а ваљда у свету читавом, није било са различитим управама или односима појединих народа и појединих провинција као што је Турска. Рекло би се да су и друге освајачке државе ишле по примеру Турске. Политичка нужда гони их да појединим народима дају изузетна права, као Русија у Финској, Пољској и Козачкој;¹⁹ Аустрија у Хрватској, Војводини и Маџарској;²⁰ а да се не

¹⁹ Пространо Руско царство је у свом саставу имало разне покрајине које су постепено укључиване у његов састав. Козаци који су живели у долини Дњепра и који су се налазили под влашћу Пољске краљевине, 1648. под вођством хетмана Богдана Хмељницког повели су ослободилачки рат. Године 1654. донели су одлуку да се уједине са Русијом. Међутим, поједине њихове вође су се касније кајале јер нису успеле да остваре аутономију у оквиру руске државе. Због тога су се у више наврата бунили. Територије које су ушле у састав Русије након три деобе Пољске (1772, 1793, 1795), односно након нове деобе на Бечком конгресу (1815), обједињене су у оквирима Краљевине Пољске (Конгресна Пољска) која се налазила под руском врховном влашћу. Пољска је имала устав и аутономију, али је руска влада почела постепено да је нарушава. Аутономију је дефинитивно изгубила након неуспешног Новембарског устанка (1830–1831). Што се тиче Финске, она је ушла у саставу Русије 1809. као Велика кнежевина Финска. Финска је имала аутономију и устав, „али се цар није узезао да га гази кад год му се то чинило потребним”. Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*, књ. II, Београд 2010, 74–76, 156–157; Тајјана Черникова, Јарослав Вишњаков, *Историја Русије*, књ. 2, Београд 2019, *passim*.

²⁰ Хабзбуршка/Аустријска монархија, а од 1867. Аустро-Угарска, била је мултиетничка и мултиконфесионална држава. Хрватска и Славонија које су имале свој Сабор и бана званично су биле у саставу земаља круне Светог Стефана, односно Угарске. Положај Угарске у Аустријској царевини коначно је дефинисан Аустро-угарском нагодбом 1867, а положај Хрватске и Славоније у Угарској Хрватско-угарском нагодбом 1868. године.

спомињу поморске државе са пространим колонијама.²¹ Али све ове државе имале су више духовне моћи, а ваљда и снаге, да мало по мало збришу изузетна права давата и да централизирају политичку управу, само Турска, или са своје тромости или буди са шта било, није могла успешно за централизацијом дејствовати, ако већ и има 150 година како на томе ради. Најкоштунавији орах то је Босна с Херцеговином.²² Тамо су владали потурчењаци наследно још од времена Махомеда II,²³ не само паше него и капетани. Владајући више стотина година они су се страшно обогатили, те кад су султани настали живо радити око централизације, стара истурчена властела српска,²⁴ шиљала је своје поклисаре на Порту²⁵ са многим поклонима у новцу и другим драгоценостима, те су осујећивали радњу султанских комисара. Први познати комисар у том послу, у првим десетинама прошлог века (око 1730. године) Мехмед-паша Кукавица, највећи крволок босанских бегова, капетана и паша, својом

Срби у Угарској имали су црквено-школску аутономију која је често нарушавана и коначно укинута 1912, док је шест година касније нестало Аустро-Угарске. У периоду од 1849. до 1861. постојало је Војводство Србија и Тамишки Банат. Опширније о томе: Ален Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918: историја Аустријске царевине и Аустро-Угарске*, Београд 2001; Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013; Дејан Микавица, *Српска Војводина: од Аутономије до Присаједињења 1683–1918*, Нови Сад 2018.

²¹ Мисли се на Велику Британију и Француску.

²² Босна и Херцеговина су биле у саставу Босанског ејалета, административно-територијалне јединице Османског царства. Ејалет је до 1851. званично био подељен на четири санџака – Босански, Херцеговачки, Зворнички и Клишки, а од тада на седам – Сарајевски, Травнички, Бањалучки, Зворнички, Бихаћки, Херцеговачки и Новопазарски. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ], Историјска збирка [=ИЗ], 1.402; Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 17–76; Ela Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839–1914)*, İstanbul 2020, 78–79.

²³ Мехмед II Освајач (1432–1481), османски султан (1444–1446, 1451–1481) који је 1463. освојио Босну. Опширније о њему: Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010.

²⁴ Босански беговат нису само чинили некадашњи властелини са простора средњовековне босанске државе који су примили ислам, већ је међу њима било како обичних људи који су примањем ислама успели да се домогну високих положаја, тако и оних који су дошли у Босански ејалет из других делова Османског царства. Поменимо само Ченгиће који су дошли из Бурсе и Шерифовиће из Кафе на Кримском полуострву. Види: Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb 2003.

²⁵ Висока Порта или Порта је у дипломатском језику од краја 18. века био синоним за владу Османског царства, што ће заправо и постати након реформи изведених током 30-их година 19. века. Види: Mehmet İpşirli, Semavi Eyice, „Bâbiâli”, у: *TDV İslâm Ansiklopedisi* [=İA], С. 4, İstanbul 1991, 378–389.

ванредном енергијом, гајтанима и сабљом кроз мало година заплашио је потурчењаке, те је још онда постала узречица:

„Док бијаде Кукавица паша,
Незнађаше с' ко се зове баша!”

Али, као што је речено, тајом оправљани поклисари са многим даровима на Порти, радњу комисара пањкали су као антитурску и најпоследње му смрсили конце. Добивши заповест да иде на друго опредељење, држао је у том да је пао у немилост, па је се сам отровао.²⁶ После више покушаја других комисара, чувених готов као и Мехмед Кукавица – Абдура[x] ман-паша²⁷ и Деренделија;²⁸ но и они су после јаког покушаја зарад централизације кретани, и то је све тако ишло до Омер-паше,²⁹ то је рећи

²⁶ Хаџи Мехмед-паша Кукавица, босански валија (1752–1756, 1757–1760), родом из Фоче. Успео је привремено да заведе ред у Босанском ејалету. Смењен је због злоупотребе положаја и прогнан на острво Крит у тврђаву Ретимно, где је погубљен 1761. године. Самим тим, нетачна је чињеница да се сам отровао. За више о њему: Alija Bejić, „Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752–1756, 1757–1760)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 6–7 (1956–1957) 1958, 77–114; Александар Јаковљевић, „Кукавица, хаџи Мехмед-паша”, у: *СБР*, т. 5, гл. ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2011, 425; Dragana Amedoski. prir., „Ostavština Mehmed-paše Kukavice”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 65 (2016) 179–212.

²⁷ Абдурахим-паша, у српским изворима се јавља и као Абдурахман-паша. Био је мухафиз Ада Кале и Београда. Крајем 1826. именован је за босанског валију. Успео је да сломи отпор побуњених јаничара и изврши укидање овог рода војске који је одавно изгубио свој значај. Међутим, доживео је неуспех приликом регрутовања трупа за рат против Русије, што је 1828. довело до његове смене. Safet-beg Vašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.–1850.)*, Sarajevo 1900, 133–138.

²⁸ Силахдар Али-паша Деренделија, босански валија (1813–1815). Учествовао је у гушењу Првог српског устанка (1804–1813). Смењен је због сукоба са Сарајлијама који су против њега поднели тужбу султану, подржану од стране великог везира Ахмед Хуршид-паше. Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, Sarajevo 1999, 806–818.

²⁹ Омер-паша Латас (1806–1871), пореклом Србин из Лике – Михаило Латас. Службовао је у аустријској војсци, али је због неког прекршаја 1827. пребегао у Босну и примио ислам. С обзиром на то да је био изузетно интелигентан и војнички надарен, стекао је успешну каријеру у Османском царству, почевши од 1839. године. Био је један од најспособнијих команданата османске војске. Успешно је угушио побуне у Сирији (1840, 1844–1845), учествовао је у гушењу побуне Дервиша Цара (1843–1844), сломио је отпор босанског беговата (1850–1851) и два пута је водио походе против Црне Горе – Прва и Друга Омер-пашина година (1852–1853, 1861–1862). Опширније о њему: Hamdi Ertuna, *Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfü Paşa*, Ankara 1981; Abdullah Saydam, „Ömer Lütfi Paşa (1806–1871)”, у: *İA*, С. 34, İstanbul 2007, 74–76; Galib Šljivo, *Omer Lutfi-paša u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Tešanj 2007²; Мирјана Маринковић, „Латас, Омер-паша”, у: *СБР*, т. 5, 554–555.

до наших дана. Колику је султану задавао бриге Али-паша Тепенделија у Јањини,³⁰ толико је и један капетан Хусеин из Градачца у Босни,³¹ који је за прве владе књ[аза] Милоша³² 30 хиљада Бошњака повео на Цариград да збаци ђаурину султана.³³ Познато је на какви је лукав начин позавањао царски комисар ове устанике говорећи Хусеину да је он јунак и да ће га султан наименовати везиром, а опет Али-паши, не оном, већ Сточевићу Ризванбеговићу,³⁴ да је срамота за њега да са Хусеином под једним чадором каву срче итд.

Није дакле Махмуд султан први,³⁵ који је 1825. године јањичаре сатро,³⁶ имао у плану да прикупи узде и уведе централизацију; још на сто година пре њега, султани су покушавали да изведу то.

Мора бити да је Порта примала незнатан приход од Босне и Херцеговине, чак до године 1843, кад је у Босни за везира дошао дотадашњи мухафиз Београда Тахир-паша.³⁷ Он је главни реформатор био у Босни и

³⁰ Али-паша Тепеделенлија (1740/44–1822), валија Јањине, један од полунезависних паша у европском делу Османског царства. У склопу државне централизације коју је спроводио султан Махмуд II (1808–1839), османска војска је успела почетком 1822. да скрши отпор јањинског валије који је том приликом изгубио живот. Види његову биографију: Kemal Beydilli, „Tepedelenli Ali Paşa”, у: *IA*, С. 40, İstanbul 2011, 476–479.

³¹ Хусеин-бег Градашчевић (1802–1834), градачачки капетан. У периоду од 1831. до 1832. налазио се на челу побуњених босанских капетана који су се противили реформама централне власти. Опширније о њему, узроцима побуне, току и слому антиреформног покрета: Драгољуб М. Павловић, *Покрет у Босни и Албанији противу рефорама Махмуда II*, Београд 1913; Ahmet C. Eren, *Mahmud II zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965, 71–148; Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османским царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 45–68; Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.*, Sarajevo 1996; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Tešanj 2006, 139–217.

³² Милош Обреновић (1783–1860), српски кнез (1815–1839, 1858–1860). Опширније о њему: Радош Љушић, *Кнез Милош (1783–1860), државотворни владар*, Нови Сад 2021.

³³ Војска босанских капетана није ишла ка Цариграду, већ на Косово поље да сусретне војску великог везира Мехмед Решид-паше који је кренуо у поход против њих. Шеснаестог јула 1831, недалеко од Липљана, дошло је до битке у којој је велики везир доживео пораз. S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, књ. 2, 928–929.

³⁴ Али-паша Сточевић Ризванбеговић (1783–1851), столачки мутеселим и капетан (1813–1832), мутесариф Херцеговачког санџака (1833–1851). Види: Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo 2001.

³⁵ Султан Махмуд II.

³⁶ Јањичарски ред је укинут 1826. године. Детаљније о томе: Страшимир Димитров, *Султан Махмуд II и крајат на еничерите*, Софија 1993.

³⁷ Ченекелзаде Мехмед Тахир-паша није никада био београдски мухафиз. Он је именован за босанског валију 1847, а не 1843. године. Године 1843. босански валија је постао Мехмед Ђамил-паша који је пре тога обављао дужност мухафиза Београда (1840–1843). Ђамил-паша је био босански валија до 1845, а након њега ту дужност су обављали Осман Нури-паша (1845) и Хаџи Халил Ђамил-паша (1845–1847). Тахир-паша који је

завео господарима, читлук-сахибијама, трећину, и цару десетину, те тим начином приход је султановој хазни износио на годину један милион дуката: 900.000 од Босне и 100.000 од Херцеговине.³⁸ Није зато што је толико пута Херцеговина мања, но што су Сточевићи говорили да имају непрестано крајину са Црногорцима, па су изложени великим војничким трошковима.³⁹

Иако је Танзимат од Ђулхане 1839. осигуравао свим поданицима једнака права,⁴⁰ наследне паше и капетани нису о том хтели ни да чују;⁴¹ стога је се дондашња управа наследних паша и капетана све једнако продужавала до 1850–1851, кад је Омер-паша савладао Босну и многе паше и главаре босанске у ланцима послао у Цариград и кад су оданде послати у сургулук⁴² на више места у Малој Азији.⁴³ Тако дакле у Босни су неограничено владали коцем и вешалима паше и капетани, као наследни кроз векове; у Арнаутлуку⁴⁴ владали су из фамилије Биб-Доде;⁴⁵ у Влашкој и

преузео дужност 1847. остао је на свом положају до смрти 1850. године. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 159–163.

³⁸ Трећина је у Босанском ејалету званично заведена 1848. године. Опширније о томе и Тахир-пашиним реформама: В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*, 67–80; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 479–551; Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek – siyasi, idari, sosyal ve ekonomik durum*, Ankara 2010, passim.

³⁹ Главни проблем у односима Али-паша Ризванбеговића и Црне Горе било је питање Грахова. Опширније о томе и пограничним сукобима на херцеговачко-црногорској граници средином 19. века: Петар И. Поповић, *Црна Гора у доба Пемпа I и Пемпа II*, Београд 1951, 167–196, 211–214, 220–224; Н. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 71–106.

⁴⁰ Ради се заправо о Хатишерифу од Гилхане, обнародованом 3. новембра 1839. године. Прокламовањем Гилханског хатишерифа у Османском царству је отпочело доба Танзимата које је трајало до проглашења првог османског устава 1876. године. Због тога се овај период назива Танзимат или доба танзиматских реформи. Види: Halil İnalçık, „Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayun”, *Bellekten XVIII/112* (1964) 603–604, 611–622; Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 78–88.

⁴¹ Капетаније су у Босанском ејалету званично укинуте 1835. године. Многи бивши капетани су постали мутеселими, односно управници једне или више каза. Hamdiја Кређевић, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980², 71–73.

⁴² Сургулук или сургун, прогонство.

⁴³ Кратак осврт на прошлост Босанског ејалета у периоду од 1463. до 1851. Милинковић је по свој прилици написао на основу дела Ивана Фрање Лукића и Томе Ковачевића. Лукић је своје дело објавио под псеудонимом Славољуб Бошњак. Између његовог и Ковачевићевог дела има доста преклапања, између осталог због тога што му је последњи приликом писања давао одређене информације, али и јер је Ковачевићево дело настало на основу Лукићевог. Slavoljub Bošnjak, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851; Тома Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, Београд 1879².

⁴⁴ Арнаутлук је израз турског порекла и означава земљу у којој су становали Арнаути, односно Арбанаси или Албанци. Овај појам може да се односи и на територије где се говори арнаутски језик. Види: М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 39–41; Урош С. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017, 84–88.

⁴⁵ Пренк Биб Доде, капетан Миридита, албанског римокатоличког племена.

Молдавији кнежеви као кајмаками,⁴⁶ у острвима под особитом и различном самоуправом врло зависни кнежеви;⁴⁷ у Мисиру, Тунису и Триполису зависни и полузависни бејови.⁴⁸ Курди и други мањи народи на граници персијској, некад су били са Турцима, а некад са Персијанима, а некад ни с једним, као Кезули⁴⁹ што су некад били са Херцеговцима, а некад са Црногорцима. Па и Цинцари (Румуни) по Македонији имали су особитог права. Они су могли дизати звона на своје цркве и били су, не знам зашто, у важности више него Срби, или Бугари, или Грци, ако није стога што та народност није имала своју државу и своју историју, па су према њима Турци били блажи.⁵⁰ Само јадна Србија до почетка овог века била је под непосредном влашћу султана,⁵¹ а тако и Бугарска и Грчка у Европи,⁵² и већ

⁴⁶ Влашка и Молдавија су биле аутономне кнежевине у Османском царству. Кнежеви су до средине 19. века углавном постављани договором Османског царства као сизерена и Русије као покровитеља. Године 1859. за заједничког кнеза је изабран пуковник Александар Јон Куза, чиме је заправо створена Румунија која је стекла међународно признату државну независност на Берлинском конгресу 1878. године. Опширније о томе: Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005, 323–346.

⁴⁷ Најбољи пример представља острво Самос које је стекло аутономију 1832, а две године касније је именован и први самоски кнез Стефан Богоридес, драгоман Високе Порте. Evangelia Balta, „Sisam”, у: *IA*, С. 37, İstanbul 2009, 273.

⁴⁸ У Мисиру, односно Египту, Мехмед Али-паша, који је 1841. стекао наследност, владао је признавајући само сизеренство султана, а иста ситуација је била и у Тунису. У Триполију је 1835. султан Махмуд II успео да уведе своју непосредну власт. Османско сизеренство било је угрожено 1881, када је Француска ставила Тунис под свој протекторат, док је следеће године Велика Британија окупирала Египат „не дирајући у суверена права султана и кедивов положај”. Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965², 143–146, 181.

* Васојевићи.

⁴⁹ Грешка, треба Кезуни.

⁵⁰ Цинцари, Арумунци или Каравласи били су пословни и предузимљиви људи који су често обављали разне трговачке или дипломатске мисије. Многи Цинцари су били у служби нововековне Србије. Види: Душан Ј. Поповић, *О Цинцарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд 1937².

⁵¹ Нововековна Србија је настала на територији Београдског пашалука чији је званични назив био Смедеревски санџак. После Првог и Другог српског устанка (1804–1813, 1815) борба за стварање нововековне српске државе углавном је настављена дипломатским путем, у чему је подршка Русије била пресудна. Хатишерифима из 1830. и 1833. створена је аутономна Кнежевина Србија на челу са кнезом Милошем Обреновићем, који је Бератом из 1830. стекао наследно кнежевско достојанство. Опширније о томе: Михаило Гавриловић, *Милош Обреновића*, књ. I–III, Београд 1908, 1909, 1912; Grgur Jakšić, *Evropa i vaskrs Srbije (1804–1834)*, Beograd 1933⁴; Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986.

⁵² Грчка је 1830. постала прва међународно призната независна држава на Балкану. Што се тиче Бугарске, треба рећи да је она била под османском влашћу до 1878, када је у складу са одлукама Берлинског конгреса створена аутономна Кнежевина Бугарска. Бугарска је удвостручила своју територију 1885. уједињењем са Источном Румелијом, османском

остали пашалуци или елаети⁵³ у Малој Азији. Тако је Турска кроз векове управљала разна са разним покра[ј]инама.

Од почетка овог века Србија је постала полунезависна Порти, а под покровитељством Русије. Доцније је ово прешло на целу Европу, али не покровитељство, него под гаранцију, што је веће.⁵⁴ Сила је Турске била велика да би Србија смела да се отме од Турака и да освоји српске земље као Босну, Херцеговину, Стару Србију,⁵⁵ као и Бугарску до испод Балкана, са неким делом Македоније северне где живе Срби. Осим тога, Турци су живели у великом пријатељству са западним силама, које су имале рачуна да продирању Русије стају на пут.⁵⁶ Опет, од реформе Тахир-пашине у Босни почели су рајетини (раја, Срби православни и католици) да сиромаше нагло. Док су царева десетине издавате у натури, могло је се и сносити, али кад су се почеле давати под закуп, који су закупљивали и Срби и Турци, онда је за рају било зло и настали јој црни дани. До реформе Тахир-пашине, н[а] п[ример] у Тимару, једном пределу у нахији Бањалучкој, 9–10 села српских, људи су тако били сточни, а то је рећи богати, да није било једне куће без 4–5 крава музара, а било их је које су и по 12 имали. Тако је и по осталим нахијама било, но десетци и глоба десетара закупника мало по мало тако су сиромашили народ, да је онда у Србији влада смишљала начине од сто руку како да помогне, али узалуд.

Србија је била у сталном миру и цветала благостањем 1845–1848.⁵⁷ Онда се појави покрет у Маџарској и наша влада ондашња нађе за политично да смета маџарским плановима, а да помогне цару аустри[ј]

провинцијом која је имала унутрашњу самоуправу. Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995, 26–37, 91, 101–103.

⁵³ Ејалети, највеће административно-територијалне јединице у Османском царству до 1864. године.

⁵⁴ Париским миром из 1856. гарант аутономије Кнежевине Србије постали су Велика Британија, Француска, Аустрија (од 1867. Аустро-Угарска), Русија, Пијемонт (од 1859. Италија) и Пруска (од 1871. Немачка). Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 131–132.

⁵⁵ Стварањем нововековне Србије територије јужно и југозападно од њених граница назване су Стара Србија. Име Стара Србија ће опстати до ослобођења и прикључења тих територија Краљевини Србији 1913. године. Опширније о појму Стара Србија: Славенко Терзић, „Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912. године”, *Историјски часопис [=ИЧ]* 42–43 (1995–1996) 1997, 91–110; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 23–36; У. С. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 88–92.

⁵⁶ Велика Британија и Француска.

⁵⁷ Нетачно је да је у Кнежевини Србији у наведеном периоду било мирно и да је „цветало благостање”. У овом периоду често је долазило до унутрашњополитичких сукоба између војводе Томе Вучића Перишића и владајућег кнеза Александра Карађорђевића (1842–1843, 1843–1858) и владе. Поред тога, 1846. и 1847. откривене су две завере које су имале за циљ повратак кнеза Милоша на престо. Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 77, 85–86,

ском и наравно српском народу. Зато је допуштала да добровољци из Србије упадају и буду у помоћ браћи својој у Срему, Бачкој и Банату,^{58*} а после и најпосле Србија се званично умеша и посла под вођама српских чиновника 10.000 војника у помоћ Србима против Мацара.⁵⁹ Иза тога и Русија је пошла за примером Србије и сломила је Мацаре.⁶⁰

Те две године, 1848. и 1849, Србија је била заузета том Мацарском буном. Иако је слушала јаук Срба по Босни, Херцеговини итд. није могла и није у стању била да им помогне. Кад се уталожила буна у Мацарској, онда је настала жива радња у српској влади како да помогне своме народу под Турцима. То је било у почетку 1850. године. У то време био је у Србији попечитељ внутрених дела Илија Гарашанин,⁶¹ који у друштву са Јов[аном] Мариновићем⁶² скроји план (устав) тајног друштва, кога помоћу да олакша народу и да се примакне жељи сваког Србина да се границе

87–96; Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 181–189; исти, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012, 184–185, 187–188, 209–210.

⁵⁸ * И то није могло да буде без мене. Ја сам био Стратимировићев секретар три месеца: јуни, јули и август 1848. Кад сам из Пожаревца у Карловце дошао, нашао сам у србијанском логору и мога оца, који је био у Рачи латов; еле из једне куће нас два, па обадва.

⁵⁹ Револуција у Јужној Угарској или Мацарска буна трајала је од 1848. до 1849. године. С обзиром да Мађари нису хтели да признају прва Србима који су живели на тој територији дошло је до крвавог ратног сукоба. Србија је помагала српски покрет у Јужној Угарској слањем добровољаца, оружја и муниције, као и пружањем уточишта избеглим Србима из Срема, Баната, Бачке и Барање. Предводник србијанских добровољаца од јула 1848. био је Стеван Петровић Книћанин, потоњи војвода. За више о томе: Драгољуб М. Павловић, *Србија и Српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849. године*, Београд 1904.

⁶⁰ Руска војна интервенција уследила је након састанка аустријског цара Франца Јозефа (1848–1916) и руског цара Николаја I Романова (1825–1855). Интервенција руске војске завршена је предајом мађарских трупа код Вилагоша 13. августа 1849. године. Т. Черникова и др., *Историја Русије*, књ. 2, 322–323.

⁶¹ Илија Гарашанин (1812–1874), један од највећих српских државника 19. века. Био је дугогодишњи министар унутрашњих дела (1843–1852) и два пута председник владе и министар иностраних дела (1852–1853, 1861–1867). Најбољу монографију о његовом животу и раду написао је српски историчар Драгослав Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005.

⁶² Јован Мариновић (1821–1893), српски државник и дипломата. Обављао је више специјалних мисија за српску владу, нарочито током шездесетих година 19. века. Био је председник Државног савета (1861–1869), председник владе и министар иностраних дела (1873–1874) и српски дипломатски представник у Паризу и Лондону (1879–1889, 1880–1882). Види: Милан Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику од 1888. Знаменити људи у српског народа који су преминули до краја 1900. г.*, Београд 1901, 84–85; Радош Љушић, „Предлози Јована Мариновића за решење српског питања 1848. и 1854. године”, *Српске студије* [=СС] 3 (2012) 279–311; Радомир Ј. Поповић, „Мариновић, Јован”, у: *СБР*, т. 6, гл. ур. Чедомир Попов, Бранко Бешлин, Нови Сад 2014, 86–88.

наше моћи рашире.⁶³ У то доба био је у Црној Гори митрополит, владика Петар Његуш.⁶⁴ Да се он придобије за општу ствар и да се српска влада осигура против могућег двојења (као што је данас Црна Гора одвојена)⁶⁵ одређен је изасланик Т[ома] Ковачевић⁶⁶ да му овај план изјасни, и кад буде време да од своје стране помогне са својим Црногорцима. Њему се признавало првенство у духовној јерархији и остаје одмах под платом коју су имале наше владике, и одмах му се положи готових 1.000 дуката.⁶⁷

По том уставу (друштвеном плану) цела територија под Турском што је долазила у друштвену радњу од Бишћа у Босанској Крајини до Добруче⁶⁸ у Бугарској, па испод Балкана и изнад Велеза са Миридитима до Скадра, подељена је на двоје: на источну и западну половину.⁶⁹ Источна половина преда се М[атији] Бану,⁷⁰ а западна Томи Ковачевићу; они су

⁶³ Планске, систематске и институционалне припреме устанка Срба и других балканских хришћана против османских власти отпочеле су у пролећа 1849. године, када је Илија Гарашанин са својим најближим сарадницима израдио *Устав политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским*. Опширније о томе: Д. Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије”, 158–164.

⁶⁴ Петар II Петровић-Његош (1813–1851), владика и владар Црне Горе (1830–1851).

⁶⁵ Односи Кнежевине/Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе после Берлинског конгреса 1878. били су изузетно лоши, на шта је превасходно утицала спољнополитичка оријентација две српске државе, али и подршка књаза Николе I Петровић-Његоша (1860–1918) радикалским емигрантима и кнезу Петру Карађорђевићу. Опширније о томе: Новак Ражнатовић, „О раду радикалске опозиције, кнеза Петра Карађорђевића и књаза Николе против режима краља Милана у Србији 1883–1889. године”, *Историјски записи* 1 (1966) 57–109; С. Рајић, „Сербско-црногорске одношения после Негоша – необходимостъ и препятствия”, у: *Петар II Петровић Негош, митрополит, реформатор, поет, 200 лет со дня рождения*, редколлегия Светлана И. Данченко и др., Москва 2013, 206.

⁶⁶ Тома Ковачевић (?–1863), један од најзначајнијих повереника Илије Гарашанина. О њему припремамо посебан рад.

⁶⁷ Владика Петар II је примао новчану помоћ од Србије у износу од 1.000 дуката од 1845. до смрти 1851. године. Љубомир Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851)*, Београд 1957, 76–77, 96–97.

⁶⁸ Добруца.

⁶⁹ Читав простор који је обухватала тајна организација био је подељен на два дела – северни и јужни, а не на источни и западни.

⁷⁰ Матија Бан (1818–1903), бивши фрањевац, књижевник, повереник, шеф Пресбирора, академик. Изузетно занимљива, али истовремено и контроверзна личност. У Србију је дошао 1844. године. Био је близак Илији Гарашанину. Био је коловођа јужног, а не источног, док је Ковачевић био коловођа северног, не западног дела. Банову делатност треба темељно истражити и критички преиспитати, на шта је указао историчар Војислав Ј. Вучковић, „Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861”, *ИЧ* 9–10 (1960) 381–409.

били *коловође*. Они нађу и изаберу *агенте* над две–три нахије,⁷¹ неки над више нахије а неки над мање; свега је било тих агената 52.⁷² Њима се плаћало како ком: неком 50, неком 60, неком 70, а неком 100 талира. Тако је и *коловођама*, који су имали неку сталну плату као чиновници, дават додатак на трошкове, кад по том послу некад путују по крајевима што су под њиховом управом. *Коловође* су изабирале *агенте*, али *агент* за *агента* није знао. Сваки *агент* изабрао је у својим подручним му нахијама по једног *начелника*, али *начелник* за *начелника* није смео да зна. Сваки *начелник* изабрао је у својој нахији по селима *кметове*, али *кмет* за *кмета* није смео да зна. Поглавар целе пропаганде био је Гарашанин и помоћник му Мариновић. Они су добивали у одређено време рапорте од *коловођа*, њима су рапортирале *агенти*; *начелници* су усмено доказивали о чем су питани или што су имали они да кажу својим *агентима*, а *кметови* су састајали се са *начелницима* и шњима се односили овако исто. Који *агенти* нису живили у унутрашњости Турске, него по граници Србије, ти су имали своје за тај посао пандуре,⁷³ да односе заповести и примају преко њих абере;⁷⁴ а који су живили по Турској, већ им пандури нису ни били нужни.

На тај начин поглавар или помоћник му знали су *коловође*, све њихове *агенте*, све *начелнике* по нахијама и све *кметове* по селима за ову пропаганду изабране. Кажу да се то зове пољски начин њихове буне (ваљда од 1830. године).⁷⁵ Важност оваке организације може сваки да одмах види. Ако, на пример, хтео би да један *начелник* ода или изда, могао би да ода само своје *кметове*, више никог, јер више ни знао није. Ако ли би по несрећи какав *агент* био издајник, он може да ода само својих

⁷¹ У српским изворима из средине 19. века нахијама се најчешће називају казе или кадилуци. У оквиру казе могла је да постоји једна или више нахија, али то није увек био случај.

⁷² Агената је у почетку било 14, седам у северном и пет у јужном делу, које Милинковић погрешно зове источни и западни део, као и по један агент у Тузли и Травнику. ДАС, ИГ, 647, 649.

⁷³ Уставом политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским било је предвиђено да везу између агента и начелника одржавају лица која су названа *момцима*. Милинковић заправо свог *момка* Николу зове пандуром. У ревидираној верзији Устава било је предвиђено да се *момци* укину јер представљају трошак и нарушавају тајност организације. ДАС, ИГ, 647.

⁷⁴ Абер, вест, информација.

⁷⁵ Реч је Новембарском устанку у Пољском краљевству (1830–1831), које се налазило у саставу Руског царства. На овом месту треба рећи да је Матија Бан 1848. превео са пољског на српски језик правила о герилском, то јест четничком начину ратовања – *Правила о четничкој војни, протолмачио из пољског са неким променама, изметцима и додатцима Матија Бан*, Београд 1848.

неколико *начелника* и *кметове*, а више не би могао, а претпоставља се да онај који води коло, или још више који целом машинеријом управља, да своју сопствену ствар одати неће.

Да је за ову пропаганду знао и председник Савета Тења,⁷⁶ то ми је казано, и ја верујем, јер је се из државне касе на ову пропаганду трошило на годину 5–6.000 талира,⁷⁷ и у оно време, сви издатци морају да добију потврду Савета, а политички, само председника Савета. Претпоставља се да је за сав план знао књаз Карађорђевић, но у штату (уставу тога предузећа), о књазу није било помена, можда зато, да га у случају каквом, не би то компромитовало.⁷⁸

Као да је у свези са тим, зато је и нужно казати, да је те године по заповести Гарашанина, онда бивши начелник Војеног одељења Попечитељства внутрених дела Коста Магазиновић⁷⁹ неколико месеци мучио се док је написао предлог Савету да се дозволи трошак на подизање Тополивнице, јер као што се зна, дотле није више било у Србији него једна батерија топова, а друга је била закована у Крагујевцу. Тај се предлог усвоји и подигне се Тополивница у Крагујевцу.⁸⁰

У јануару 1850. док сам био секретар у Лозници,⁸¹ постављен сам за *агента* над нахијама: Зворничком, Бељинском, Тузланском, Маглајском, Бирачком и Градачком, између река Дрине и Саве, Спрече и Босне. Уживајући особито поверење мога *коловође* (Ковачевића) добио сам двапут и трипут више нахија него други који *агент*,⁸² и још су ми мало отшкринута врата, да сам из Устава знао ко је главар, а ко му је помоћник,

⁷⁶ Стефан Стефановић Тенка (1797–1865), председник Државног савета (1848–1857). Главни организатор завере против кнеза Александра, која је названа по њему – Тенкина завера (1857). Види: Радомир Ј. Поповић, прир. „Исповест Стефана Стефановића Тенке”, *Мешовита грађа* 21 (2003) 21–40.

⁷⁷ Према првобитној верзији *Устава политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским* било је предвиђено да редовни годишњи расходи пропаганде износе 3.400,16, а потом су у ревидираној верзији Устава смањени на 2.053 талира. Д. Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије”, 171–172.

⁷⁸ Кнез Александар не само да је знао за *Устав политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским*, већ је и одобрио његову примену.

⁷⁹ Константин Коста Магазиновић (1819–1891), правник, политичар и дипломата. Написао је мемоаре о свом животу и раду, који заслужују да се критички приреде за штампу. АСАНУ, ИЗ, 9.288.

⁸⁰ Тополивница у Крагујевцу је отпочела са радом 1853. године.

⁸¹ Секретар Суда Окружја подринског са седиштем у Лозници.

⁸² Милинковић није био агент који је био задужен за највише нахије. Примера ради, Васо Мирковић, агент Рашког предела, деловао је посредством начелника и кметова на територији Призренске, Ђаковачке, Пећке, Бихорске, Васојевићке, Новопазарске, Сјеничке, Нововарошке, Вучитрнске, Митровачке, Приштинске и Гњиланске нахије. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 120.

и каква је цел ове пропаганде. Али при свем поверењу само сам знао да се јужно до мене у нахији Сребрничкој и Вишеградској граничи други *агент* Петар Мариновић,⁸³ који је у то време био учитељ у Окр[ужју] ужичком. А који су *агенти* били западно и југозападно до Врбаса и преко Врбаса, до Уне и преко Уне, и доле Травнику, Сарајеву и Мостару итд. нисам никад дознао, а пошти је то тајна, нисам [се] ни распитивао. Ваљда што сам имао више нахија под својом руком, имао сам већу плату – 100 талира, и на пандура Николу, ког ми је Ковачевић из Бирачке нахије упутио, имао сам 72 талира.⁸⁴

Нисам читао цео план (Устав), али ми је понешто из њега показивано. Мора бити да ме је *коловођа* поглавару и помоћнику препоручио са особитим поверењем, јер ми је у отсуству коловође, а у једној врло хитној прилици, штафетално писао⁸⁵ сам господин Мариновић, као што ћу ниже казати.

Каква је цел пропаганде, то није у каквом параграфу дефинирано, него као на пример у Уставу Омладинске скупшти[не] 1867. године, да човек из тога не може ништа начисто извести и да може да се тумачи како хоће, а наравно и Омладина, то је једна пропаганда, може да буде на добро, а може и да не буде.⁸⁶ Али из налога или уопште из кореспонденције *коловођа* са *агентима*, види се да је цел проста и чиста: да се народ под Турском обавести да су и ришћани и кршћани (Срби и католици) браћа; да имају једног душмана, Турчина; да треба да прегне свом снагом да се ослободи или бар да живи као људи; да му се улије [х]рабрости јер *има сила* која ће му прискочити у помоћ (О, како је ова реч била незгодна, као што ће се мало ниже казати).

За *агенте* су узимати људи не само од поверења, него који су чисто фантазирали за идеју ослобођења народа под Турском. Није се гледало ко је какве вере, зато је и било доста католика, људи способни и устаници, врло оданих овом послу. Тако су *агенти* бирали по нахијама сигурне људе, било попове, било фратре, било трговце, било сељаци, за *начелнике*, и ради тога морали су да походе у свом подручју [по]знатије и знатније људе. Такво бушење мора да би пало у очи на другом месту, али у Турској,

⁸³ Петар Мариновић, агент Ужичког предела. Опширније о њему: М. Jagodić, „Serbian secret organization in Eastern Bosnia”, 190–199.

⁸⁴ Јован Милинковић није био једини агент који је имао годишњу плату од 100 талира. Исту плату су примали агенти Јасеновачког и Бродског предела. ДАС, ИГ, 647.

⁸⁵ Хитно, посредством курира.

⁸⁶ Реч је о Уједињеној омладини српској, српском политичком покрету основаном 1866. у Новом Саду. Омладина је другу скупштину одржала у Београду 1867, када су Омладинци из научног прешли на политичко деловање. Опширније о томе: *Уједињена омладина српска, зборник радова*, ур. Живан Милисавец, Нови Сад–Београд 1968.

где само треба код ондашњих забита⁸⁷ хвалити турску веру⁸⁸ и величати султана као једног цара на земљи са његових девет кула неначета блага, није нимало било опасно, особито кад се по који поклон учини, ма био незнатне вредности.

У то време народ је у Босни има[о] доста оружја. Било је кућа, нарочито у Биначкој нахији, које су имале по 12 шишана,⁸⁹ осим пиштоља и великих ножева, а ниједне, просто ниједне куће није било без једне или без две шишане. Ране је било задовољно, да би се народ у збеговима могао целе године ранити. Нема ваљда земље на свету богатије са изворима и са добром пијаћом водом по бунарима у Посавини.

Политика Гарашанинова, што је ову пропаганду водио са католицима толико колико и са православнима, ако не и више, не може се ничим кудити, јер је католика много по Босни, Херцеговини и по Арнаутској, јер су католички попови од наших ученији и помоћу њиховом могло се и радити да Биб-Дода од своје стране потпомаже пропаганду.⁹⁰ Њему је без сумње Ковачевић више обећао него што је под Турцима имао,⁹¹ а осим тога, зна се да Арнаути, како католици, тако и муслимани, мрзе на Турке и њихово господарство. Они знаду да су и зову се Шкипетари, и знаду да су староседеоци, а сви остали да су дошљаци, а Турци да су најпоследњи дошљаци и завојевачи.⁹²

Да би поглавар пропаганде знао са каквим сретствима располаже народ у прилици могућег устанка, морали су *агенти* извештавати се од својих *начелника* и њихових *кметова*, па слати *коловођама* спискове за разна тражења: колико у ком селу има кућа; колико народа и мушкиња и женскиња; колико оружја – шишана, в[еликих] ножева и пиштоља; колико способних за војску, а колико стараца и дечака; колико ране, па и још колико у ком селу има извора или бунара; колико кланаца, а колико долина и шума, било за заседу, било за збегове. Нарочити спискови, опет колико у ком селу има поузданих и верних људи са којима се о народном послу

⁸⁷ Забит, старешина. У српским изворима забитима се називају управници нахија или каза.

⁸⁸ Ислам.

⁸⁹ Шишана/шешана, врста дуге пушке.

⁹⁰ Сарадња са Биб Додом успостављена је посредством дон Гашпара Красника, опата Миридита и агента у Скадру. Д. Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије”, 175.

⁹¹ Тома Ковачевић није преговарао са Биб Додом јер је област Миридита спадала у надлежност јужног коловође.

⁹² Органи власти Кнежевине/Краљевине Србије и српски дипломатски представници у Османском царству у 19. и почетком 20. века најчешће користе термин Арнаути и Арбанаси, а ређе Шкипетари/Шиптари и Албанци. Ми сматрамо сва четири имена легитимним. Што се тиче етничког порекла Албанца треба рећи да је то и дан данас дискутабилно питање.

може без страха говорити и који су то по имену; а колико опет има их и који су по имену којих се треба чувати као живе ватре, који са беговима и капетанима јаранишу и дошаптавају им што. Ово је особито било добро, а за Гарашанина нужно.⁹³ За ово, морам да се натраг мало вратим.

Још за књаза Милоша научили су се неки и неки знатнији људи из Турске, било Босне, било Арбанаске, било Бугарске, да долазе књазу Милошу да му се жале на зулум својих паша или њихових мањих забита. Како је књаз Милош био у кредиту код Порте, то су многе паше на тужбу или на молбу књаза Милоша дизани са њихових пашалука и намештани су други, или пак, ако је тужба долазила на мање власнике (забите), књаз је Милош, на пример, обраћао се везиру видинском или паши нишком или призренском и тако даље, па су одмах забити промењивани. Тај морални уплив књаза Милоша продужиле су и доцније владе јер су знале да оцене достојно колико то вреди, кад се по гдекоји зулумћар, бар на граници српској, може дејствовањем српске владе да уклони. Наравно, да је се то на Порти представљало у корист мира и среће народа под сенком султановом.⁹⁴

Гарашанину су дакле често долазили из свих крајева и пошто је он предузео радњу, која неће сад само да се стара о сенки султановој, то је морало да зна ко је какав коју му долази, и онда је овог или оног непознатог упућивао Мариновићу, или му рекао да који дан доцније дође под изговором да је онда у великом послу, а у ствари ништа није друго, него да по списку нађе какав је то човек и онда је се према томе владао – говорио шњим о послу, обећавао му сваку могућу потпору или није ништа ни говорио.

Како је источна половина ове пропаганде напредовала, ништа не уместо казати. Чини ми се да је тамо било какве издаје, шта ли, као што ће се ниже видети;⁹⁵ али што се тиче западне половине могу рећи да су агенти

⁹³ На основу податка које су му доставили агенти северног дела Ковачевић је крајем септембра 1850. послао Гарашанину детаљан топографско-статистички опис свих нахија поменутог предела, сабравши све податке које је сматрао значајним за припремани устанак. ДАС, ИГ, 651.

⁹⁴ Кнежевина Србија се у извесној мери залагала за промене провинцијских намесника и нижих представника власти у османским провинцијама у њеном суседству након хришћанских побуна у Нишком и Видинском санџаку током 30-их, 40-их и почетком 50-их година 19. века. Поред тога, пружала је уточиште пострадаома народу, избеглим устаничким вођама и радила на побољшавању положаја околних хришћана. А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 325–355.

⁹⁵ У ужном делу, који Милинковић назива источним, раду тајне организације штетно је сукоб Матије Бана са агентима Стефаном Верковићем и дон Гаспаром Красником. Поред тога, Бан је изазвао и подозрење аустријских власти, те је у мају 1850. донета одлука да

на измаку године имали нужду да притискају народ да се не диже, да мирује, место да га буди и да га непрестано одушевљава. Жива радња у том светом народном послу уродила је брзо добрим плодом. *Агенти* су морали лично да се упознаду са *начелницима* и да иду по саборима, да се упознаду и са неким и неким *кметовима*. Отуда је то што сам ходио по нахијама под мојом управом. Мој пандур Никола није био са мном. Њега су Турци знали како он подбуњује мирне људе против бегова, па су га гонили; зато ја и нисам близу себе држао подозрева човека. Он је ишао тајом по нахијама да каже *начелнику* или ком бољем *кмету*, где ће се и на ком сабору са мном састати. Ја сам се су чим сам могао осигурао против сумње турске власти. Старао сам се да бар у више нахија стечем поузданог пријатеља. Тако сам се упознао и опријатељио са владиком зворничким Агатангелом,⁹⁶ шиљући му многе књиге да их поклања школама. Он је био Грк, али је био уважен, врло уважен и код Махмуд-паше Видајића⁹⁷ и код народа српског. Знао сам да би ме владика бранио код Махмуд-паше, ако би ме напопадно когод су чим.⁹⁸ У Бељинској нахији, са тим планом, стекао сам пријатељство код једног најбогатијег бега из Јање – Мустај-бега Урембеговића.^{99*} Да се још јаче утврди пријатељство окумио сам га, и када је о вашару Лозничком, о Цветима, долазио, шишао ми је прво моје мушко дете.

Једном забиту, опет ради познанства, послао сам по хаџији¹⁰⁰ на пешкеш.¹⁰¹ једну поморанцу, један лимун, једну фунту црвеног воска,¹⁰² једну главу шећера,¹⁰³ једну оку дувана и једну оку каве.¹⁰⁴ Кад сам се шњим мало доцније састао питао ме је шта то значи, све по једно. Спреман за одговор, као што сам са планом и послао му све по једно, рекох му: „Ефендум! Дошла нам је заповест од султана¹⁰⁵ да се не сме нашој власти ништа два или више дати шта му драго него сам једно шта било, и онда се то узима као пријатељски знак; ако ли је два и више

се уместо њега за јужног коловођу постави дубровачки прота Ђорђе Николајевић. Лј. Doklešić, *Stjepan Verković*, 35–39, 140–146.

⁹⁶ Агатангел, митрополит зворничко-тузлански (1842–1858).

⁹⁷ Махмуд-паша Видајић/Фидајић, мутесафир Зворничког санцака (1826–1850).

⁹⁸ Ако би ме напопадно ко год су чим – ако би га неко напао с нечим, односно оптужио.

⁹⁹ * Доцније је ишао двапут на аџилук, водећи о свом трошку још по 3–4 јарана, и сад се зове краће Хаџи Бег. Аустријанци су му реквирирали конаке у Јањи и он сада живи у Бијељини, где је купио други конак.

¹⁰⁰ Хаџи Мустај-бег Урембеговић.

¹⁰¹ Пешкеш, дар, поклон.

¹⁰² Фунта је мера за тежину и износи око 0,454 kg.

¹⁰³ Глава шећера није била стандардизована мера за количину, износила је од 1,6 до 4,5 kg.

¹⁰⁴ Ока је мера за тежину и износи око 1,282 kg.

¹⁰⁵ Султан Абдул Мецид I (1839–1861).

онда је мито”. Забиту се врло допало што ми тако слушамо султана и као прост човек веровао је [у] то, и не знајући да Србија не прима од султана никаквих закона и заповести. Ја сам се послужио тим планом и одговорио што је у то време у новинама било како је султанова заповест изашла на све чиновнике му у царству у том истом смислу, па је мени веровао јер се слагало са заповестима које је добио. Но ово што сам казао не улази строго у опис пропаганде, али кад сам то узгред казао, бар да кажем још једну епизоду за поуку како се човек не може од свакога осигурати и како се може страдати на сувом путу.

Имајући састанак код манастира Тројице¹⁰⁶ са неким мојим људима замолим Мустај-бега, кума, код кога сам већ три дана био на оцаку његову, да ми нађе коња и сигурна човека који ће ме до тамо одвести. Мустај-бег одмах нађе кочије и да ми Хусу, свога субашу,¹⁰⁷ да ме одвезе и ако хоћу да ме врати; ако ли оданде одем у Зворник или Тузлу да ми нађе друге кочије или коња. Хуса је био добро наоружан и терао је коње, а ја сам натраг седио сам. Пошто смо се разговарали о великом имену беговом и о другим ситницама, дошавши већ под Мајевицу, запитах га, не знам ни сам зашто, тек да се разговарамо: „Бога ти Хусо кажи ми право што се код вас жене крију, је ли то по закону или по обичају?”. На то фатално питање он устави коње и окрете ми се блед као крпа, па рече: „А што ти питаш, али што ти питаш?”, и тако фанатично, па ми се уноси песницом под нос, непрестано говорећи: „Што ти питаш?”. Забадава сам почињао да се правдам да нисам мислио вређати га, али он једно те једно: „Што ти питаш за наш рз?”¹⁰⁸, па онда стаде, промисли мало, па пође. Пође полако седам–осамхвати,¹⁰⁹ па опет стаде и сиђе с кола. „А што ти питаш?”, рече љут до бесомучности. Мени се од стра[ха] подиже коса на глави; рекох му муцајући: „Добар човече, ја видим да је у вас боље, па белћи[м]”¹¹⁰ мислима да и ја заведем то”. Он ућута, мисли се нешто, па онда рече: „Јеси л’ чуо, да ме те није дао Мустај-бег на мој врат, не би се наносио главе”, па онда седе у кола и потеря коње у трк. Пут је водио измеђ[у] брда уз неку речницу која је носила белутке као детиња глава. По том и таквом путу гонио је коње као луд. Ја сам се држао до лотре¹¹¹ да не испаднем из кола и све сам чекао када ће кола отићи у прасак, и где ћу пасти главом

¹⁰⁶ Манастир Свете Тројице у селу Тавна, у подножју Мајевице, 25 km југозападно од Бијељине.

¹⁰⁷ Субаша, надзорник пољопривредног имања, чувар.

¹⁰⁸ Рз, част.

¹⁰⁹ Хват, мера за дужину, износи 1,896 m.

¹¹⁰ Белћим, можда, ваљда.

¹¹¹ Лотра, бочна ограда на волујским колима.

о камење. После пола сата таквог трка уђосмо у раван и мало касније дођосмо манастиру. Хвала Богу, скидох беду с врата.

У разговору са *начелником* нахијским или са којим селским *кметом* из пропаганде *агенти* су, одушевљавајући их на устанак, износили им лепим речима на углед сигуран успех и, наравно, они су питали *агенте* ко ће народу помоћи која је то *сила* што стоји иза леђа. *Агентима* је препоручено да се служе таком неодређеном речи, а на питање је ли та *сила* Русија имали су да одговоре увијајући као да јесте и није, а је ли Србија, опет тако исто; тек им је казивато да је сам народ по себи једна страшна сила, а особито има и друга *сила* које ће му сигурно бити у помоћи и да нико није луд да подиже народ без сигурног рачуна на добар успех итд. Та стратегија пропагандски имала је основа. Ако би се истурила Русија да је она та *сила* иза народ, могли би *начелници* обићи *агенте*, па се о том извести од руских конзула¹¹² и онда би им они ништа о том не знајући казали да седе с миром. Ако би се истурила Србија да је она та *сила* може бити да би народ зебао, што Србија није кадра да води крајину са Турцима. Зато је та реч *агентима* и наравно мени, чинила доста неприлике, коју сам прикривао сигурним рачуном на језику.

Кад је се водила реч о самом устанку одређеног дана долазило се на то шта да буде почетак. То ће може бити важно да се чује, шта сам говорио ја, а шта *начелници*. Ја сам казао да једнога дана, где ко може, поубијају бегове или субаше и тако да од час дигну се на Турке, да се купе у чете, да децу и жене спреме у збегове. То сам говорио не само по мојој памети и што је од те руке био устанак и под Карађорђем,¹¹³ него тако сам и са *коловођом* говорио да се одприлике устанак подигне јер ће се народ завадити и неће имати куд, него мораће да тера даље, па куд пукло да пукло. *Начелници* су ми напротив казали да ће боље бити да у свакој нахији побију тајом неколико виђенијих хришћана, па као да се због тога народ побуни на Турке, што су им побили или исекли њихове прве људе, а то ће бити само оне, које свакојако треба уклонити с пута, који су улизице турске и њихови шпиони и који би им свакојако сметали устанку. Када би тако било, говораху, можемо се мирити са царском

¹¹² Русија није имала своје конзулате у Босанском ејалету до 1856. године. Најближи је био руски конзулат у Београду, отворен 1838, а први конзул је био Герасим Васиљевич Вашћенко. У периоду од 1849. до 1851. на тој дужности се налазио генерал-мајор Дмитриј Сергејевич Левшин. Радомир Ј. Поповић, „Делатност првог руског конзула у Србији Герасима Вашћенка 1838–1843”, *ИЧ* 65 (2016) 183–204; С. Рајић, „Више од два века српско-руских дипломатских односа”, *СС* 9 (2018) 18.

¹¹³ Ђорђе Петровић Карађорђе (1762–1817), вожд Првог српског устанка (1804–1813). Најбољу биографију војда Карађорђа написао је српски историчар Радош Љушић, *Карађорђе, биографија*, Београд 2005².

војском кад и она прискочи у помоћ пашама и њиховим капетанима. Ја сам рапортирао ове назоре и побуде начелника, али ми на то није ништа одговорено јер се догодило друго које је ствар обуставило и најпосле све планове пропаганде покварило.

Дан устанка био је одређен први дан Духова (о Тро[ј]ицама) 1851. године. Имало се да [се] чека готово десет недеља до тога дана. *Начелници* и *кметови* били су нестрпљиви и избијали су на површину овде онде мањи покрети, услед чега, а можда и услед другога, што ћу ниже казати, Мариновић ми пошаље штафету да одмах преко Николе пандура пошаљем заповест *начелницима* да мирују и да се устанак одложи и кад тај дан дође. Не знам за цело, али то сам чуо, да је се на Порти чуло да се у Београду кува читава завера против Турске, па је одмах татарин¹¹⁴ послан од великог везира¹¹⁵ на владу српску с питањем шта има од тога у ствари; и српска влада одговорила је да њој о том[е] није ништа познато, па ваљда из страха да се не компромитује, то је писмо Мариновић писао да се устанак обустави, али у писму о том нема ништа (ја рекох, само сам доцније чуо), него само о појављеним немирима које треба утишати, па и сам дан устанка одложити. Али, као што ће се видети, турска влада није за готов новац примала што јој се из Београда у име оправдања писало.

Могло би се пребацити поглавару и помоћнику што су се тако поплашили питања великог везира па обуставили устанак, уместо да су га ускорили кад је био тако сазрео да је се једва обдржавао мир. Но политика одлагања устанка и политика претварања невиности код Порте оправдава се ондашњим стањем у ком се Србија налазила. Србија онда није имала оружја, није имала војске, осим два баталијона, од којих само је један стајао у касарни, а други је био на одсуству; народна војска није постојала, те српска влада, у случају устанка, не би могла помагати ни уредним четама, већ ако не би онако као за време Маџарске буне, што не би било од велике вајде. План је био кад плане свуда устанак, а то би био врло велики кад се узме на ум по свој ширини Европске Турске, од Бишћа до Добруче, Турска би била врло забринута и морала би плашити се да се устанак не рашири сам од себе и по осталим крајевима, где пропаганда није ни дејствовала, и за прикључење војске из Азије требало би дуго времена. У таквом за њу, то јест за Турску, критичном часу, добро би јој дошло посредовање српске владе. Она би под извесном погодбом, и

¹¹⁴ Татарин, поштански курир.

¹¹⁵ Мустафа Решид-паша (1800–1858), османски државник и дипломата. Три пута је био министар иностраних дела (1837–1838, 1839–1841, 1845–1846) и шест пута велики везир (1846–1848, 1848–1852, 1852, 1854–1855, 1856–1857, 1857–1858). Kemal Beydilli, „Mustafa Reşid Paşa (1800–1858)”, у: *IA*, С. 31, İstanbul 2006, 348–350.

рачунало се са великим уступцима Турске, помешала се и повратила мир који би народу дао бар она права која су Танзиматом од Ђилхане утврђена: равноправност пред законом; слободно подизање школа и цркава; укидање десетине, него да улази у порезу; ослобођење од читлук-сахибија откупом њихових земаља.¹¹⁶ Кад би таква права народ стекао он би био срећан и кроз мало година обогатио би се, и почем Турци, научени на господски живот, нити се баве трговином ни земљорадњом колико би могли и спрам богатства у стању били, то би сво богатство њихово прешло мало по мало у хришћанске руке. Српска би влада већ самим тим учинила доста, а може да би које крајеве добила у администрацију, као што је се о том после 16 година радило под кнезом Мијаилом,¹¹⁷ и као што је тим путем најјевтиније ослобођење народа.

Зато је српска влада онако покорно одговорила да за заверу какву ништа не зна. Она је хтела да се покаже не само лојална, него чисто пријатељска спрам Порте, а кад би и после (пошто је већ на Порти однекуд било познато да се кува у Србији завера) букнуо устанак српска влада не би могла да понуди на Порти своје посредовање јер јој се као сумњивој не би посредовање ни примило, већ би може бити невремено навукла на себе страшни облак какве поплаве турске, почем онда још није била Србија под гаранцијом европских сила. Одређени дан устанка могао би се ускорити,

¹¹⁶ Хатишерифом од Гилхане (1839) је прокламована једнакост свих поданика без обзира на веру, неповредивост живота, имовине и части, праведно опорезивање према имућности и равномерно регрутовање војника из свих делова Османског царства. Обнова и подизање сакралних објеката и отварање школа прокламовано је Хатихумајуном 1856. године. Поменути реформским актима десетак није укинут, нити је чифчијама дато право да могу да откупе своју земљу од читлук-сахибија. И. Ортајли, *Најдужи век империје*, 78–90.

¹¹⁷ Михаило Обреновића (1823–1868), у два наврата је био српски кнез (1839–1842, 1860–1868). После успешног решавања градског питања 1867. настојао је да му султан препусти на управу територију Босанског вилајета, који би и даље, исто као и Кнежевина Србија, званично остао саставни део Османског царства. Будући да план о мирном уступању вилајета Босна није остварен, српски кнез је отпочео активну припрему устанка на том подручју, од чега је одустао три дана пре своје погибије 10. јуна 1868. године. Опширније о томе: Сузана Рајић, „Последњи план кнеза Михаила Обреновића о Босни и Херцеговини”, *Српски историјски часопис* 1 (2018) 104–132; иста, „Радаковићева мисија у Војној граници 1868. године и оперативне и тактичке промене у политици Србије према Босни и Херцеговини”, у: *Срби на простору Босне и Херцеговине од XV до XX века, зборник радова*, ур. Дејан Микавица, Нови Сад 2020, 305–331; Данко Леовац, „Спољна политика у последњој години владавине кнеза Михаила Обреновића”, у: *Јован Ристић, државник и дипломата – Берлински конгрес (140 година од међународног признања и независности Србије)*. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. новембра 2018. године у Крагујевцу, ур. Предраг Илић, Крагујевац 2020, 9–26.

уместо што је се одложио, само тако кад би Србија имала као на пример сад што има и своју војску и оружје.

Напоменуо сам да не знам како је пропаганда напредовала под Матијом Баном у источној половини до Добруче, и како сам чуо да је тамо негде било и мало издаје, па ваљда зато, као што малочас рекох, изјаву српске владе Порта је притворно примила са задовољством и одмах предузела најоштрије мере против завере, али како?

Мора бити да су по западним нахијама Босне, и нарочито у Турској Хрватској,¹¹⁸ *агенти и начелници*, готово већим делом фратри и трговци католици,¹¹⁹ почем тамо и има много католика, били прекомерно ревносни, па не само пробуђивали хришћане, него и крајишнике мусломане, који су више него остали Турци (правил[ни]је рећи Срби мухамеданске вере) мрзили на султанове нове реформе и увођење Танзимата, који су за мало за што бенасто¹²⁰ дизали се на оружје, држећи да би ни три хиљаде ћоса, одрпанаца у опанцима, могли збацити у Цариграду ћаура султана,¹²¹ па зацарити Ак-Турчина,¹²² правог чувара вере Мухамедове, те ваљда због тог[а], а може бити сами од себе, побуне се две–три нахије у Бишћу (Бихаћ) и око Бишћа. Поглавице у тој побуни били [су]: један прост пандур Алија Кедић и Ибра[х]им-ефендија Капић, ћатиб (писар).¹²³

Побуна Кра[ј]ишника једва да је опажена у целој Кра[ј]ини, а по Босни и Херцеговини мало је ко и знао за њу. Сам паша у Бишћу,¹²⁴ ваљда, могао је растерати неколико стотина побуњеника, али, и то је истина, да паше као цареви намесници, управо као наследни вазали, нису се николико трудили да тај метеж сатру, чим је се појавио. То допре од власти до власти чак до Цариграда, у то време кад се на Порти журно спремала војска. То је се узело, може бити, да стоји у вези са великом завером, па Порта одреди брже боље главом Омер-пашу да похита с војском у Босну.

¹¹⁸ Подручје између Уне и Врбаса, познатије као Босанска Крајина.

¹¹⁹ На подручју Босанске Крајине деловали су агенти Јасеновачког и Бродског предела – трговац Лука Клајић из Јасеновца и механица из Славонског Брода Христифор Ристо Богдановић. ДАС, ИГ, 651.

¹²⁰ Бенасто, будаласто.

¹²¹ Ђаур султан, султан неверник. Босански муслимани су тако звали султане Махмуда II и Абдул-Меџида због тога што су својим реформама званично радили на изједначавању свих поданика Османског царства.

¹²² Ак-Турчин, прави Турчин, одан исламу.

¹²³ Устанак у Босанској Крајини је избио 1849. због покушаја опорезивања и регрутовања муслимана у складу са танзиматским реформама. Опширније о томе: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*, Banjaluka 1990, 9–41.

¹²⁴ Мехмед-паша Бишчевић, бихаћки мутеселим.

Као што је у почетку казано, турска је влада одавно прегла да уведе централизацију и да укине наследна права капетана и паша, но да су ови свагда осујећивали реформе. Сад опет видећи да те паше и капетани чине се невешти устанку који се у Крајини на граници, управо на сувој међи појавило, науми да једном за свагда сатре стару истурчену српску властелу, неблагодарну на толиким даровима многих султана.

Омер-паша на брзу руку пош[а]ље из Манастира (Битоља) 30 табора низама¹²⁵ и неколико табора башибозука¹²⁶ да правац иде Сарајеву. Готово толико војске остави уз се, па не оде и сам Сарајеву него окрену десно у Бугарску, где је се или нешто бунило или где је се издало од радње пропаганде. Скупи око себе главније и главније чорбације на договор, обећа им све олакшице и пошаље их у Стамбол да добију берате, а кад тамо дођу буду исечени.¹²⁷ У то исто време, ваљда по захтеву Омер-паше, дошао је у Бугарску попечитељ Алекса Симић¹²⁸ те је саветовао тамошње људе да се умире и тако даље. Посредовање нашег попечитеља, то је читава иронија јер је сила Омер-пашина није ни најмање захтевала, већ је пре било, може бити, да се покрије подозрење које [је] Порта спрам Србије имала.¹²⁹

Кад је бихаћки паша чуо да Омер-пашина војска маршира Сарајеву, поплаши се и похита да устанак савлада. Алија Кедић побегне у Хрватску, а Ибрахим-ефендија Капић погине. Тај устанак Алије Кедића брзо легне

¹²⁵ Низам, регуларна османска војска.

¹²⁶ Башибозук, нерегуларне трупе.

¹²⁷ У јуну 1850. дошло је до краткотрајног устанка у Видинском санџаку због злоупотреба и зулума нижих представника османских власти. Омер-паша Латас је имао истакнуту улогу у смиривању устанка, али исто тако и Кнежевина Србија. Депутација из Видинског санџака која је упућена у Цариград није посечена, као што наводи Милинковић. Опширније о томе: В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 245–250; Страшимир Димитров, *Въстанието от 1850 година в България*, Софија 1972; М. Jagodić, „Preparation for 1850 Vidin uprising”, 86–111; А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 346–348.

¹²⁸ Алекса Симић (1800–1872), српски политичар и дипломата. Био је привремени кнежевски представник и министар иностраних дела (1843–1844), министар правде и просвете (1849–1852), министар унутрашњих дела (1852–1853), а затим у два наврата кнежевски представник и министар иностраних дела (1853–1855, 1856–1857). Оставио је иза себе мемоарске записе о првој владавини кнеза Милоша, које је пронашао и критички приредио Радош Љушић, *Сећање Алексе Симића на књаза Милоша*, Крагујевац–Горњи Милановац 1997.

¹²⁹ Омер-паша Латас је тражио од српског кнеза да му пошаље „једног врстног човека” са којим ће се договорити око даљих корака на смиривању стања у Видинском санџаку. Кнез је одредио Симића. Резултат његових преговара са Омер-пашом било је враћање избеглих бугарских фамилија које су након избијања устанка нашле уточиште дуж српске границе. А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 348.

и то је доказ да Омер-паша није дигао толику силу против устаника Алије и Ибрахима, него је имао много важнији задатак; то је да се осигура против могућег устанка народног. То ја изводим по резултатима његове целе мисије, а јесте онда по новинама се писало да је изашао да принуди покорности самовољне паше и капетане.¹³⁰ Сила Омер-пашина доиста побуни стару властелу. Кад је једног по једног пашу звао, многи је одказао покорност не признавајући га старијим од себе. На то се употреби сила. Паше су мислили да се могу одупрети, па и покушају то, онда их он огласи за бунтовнике и хватао је једног по једног и окивао, а војску њихову на више места тукао. Поводом силе Омер-пашине, ког Крајишници и нису држали за ак-турчина, побуне се они и буду страшно потучени. Али то не спада у опис пропаганде, пошто је о том доста писано и зна се како су многе паше преко Србије и неколико стотина бунтовника у ланцима под војничком стражом испраћени у Цариград.¹³¹

Омер-паша, пошто је савладао 1851. године устанак, остане у Босни и 1852. године и за то време покупи оружје, не од побуњених Турака, него од хришћана. Код кога се нашло сакривено оружје, наопако по њега. Обећано је сваком вратити сребро с којим је поткићено оружје – у шишанама павте,¹³² у пиштољима јабуке и павте, у ножевима скупоцене кости и мерџани¹³³ у сребро оковати. Обећано само, али се никоме ништа није вратило. Како се оружје од кога добије чекићем се на наковњу пребије па баца на гомилу и односи у магацине.¹³⁴

¹³⁰ Омер-паша Латас је након смиривања Видинског устанка открио заверу у Нишком санџаку. Није могуће за сада утврдити да ли су нишки завереници имали везе са припремама устанка у Видинском санџаку. У Босанском ејалету је затворио Ивана Фрању Јукића, који је био агент Гарашанинове тајне организације. Осим тога, неколико извора српског порекла упућује да су османске власти имале извесна сазнања о делатности тајне организације, а о чему сведочи и писмо великог везира Мустафа Решид-паше, које Милинковић спомиње. Све у свему, постоје индиције које упућују да је мисија Омер-паше, поред увођења танзиматских реформи у Босанском ејалету, имала и циљ да разбије мрежу српске тајне организације. Види: В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*, 98–99, 108–112; А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 312–313, 349–350.

¹³¹ Омер-паша Латас је стигао у Сарајево 4. августа 1850. године. Једанаест дана касније свечано је прочитан ферман о увођењу танзиматских реформи. Паше, бегови и аге који су присуствовали церемонији јавно су говорили да се саглашавају са ферманом, док су тајно припремали побуну. Устанак је почео у јесен 1850, али је до пролећа наредне године криво угушен. Опширније о томе: В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*, 98–105; Г. Шљиво, *Омер Лutfи-паша и Босни и Hercegovini*, 173–370.

¹³² Пафте, реч персијског порекла, декоративни метални украси.

¹³³ Мерџан, реч персијског порекла, украс.

¹³⁴ Разоружавање хришћана у Босанском ејалету треба посматрати у оквиру настојања Османског царства да спречи њихову потенцијалну побуну.

Моја агентура, а ваљда и сваког, свршена је у половини 1851. године.¹³⁵ Ја сам се преместио за секретара у Ваљево.¹³⁶ На какав је начин и колико је од онда до доласка књаза Милоша 1859. рађено, не знам, а знам да је Гарашанин књазу Мијаилу рапортирао целу ову и ваљда и другу радњу и акта му о том дао у руке.¹³⁷

Књаз је Мијаило видео да се та ствар не може извести без војске и оружја; заблагодарио је на Тополивници која је до доласка Обреновића израдила више од сто топова, и одмах је предузео да заведе народну војску и завео је.¹³⁸ Колико ја пак она показала шта вреди са својим вођама, видело се у три рата.¹³⁹ Не помаже само велики број, него јака дисциплина и добра организација, а за то треба бирати људе.

Јов[ан] Милинковић

У Шапцу,
31. августа 1888.

¹³⁵ Сазнање османских власти о делатности тајне организације утицало је да је 1851. дошло до смањења броја агената, али не и до потпуног прекида у раду. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 125–126; А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 310–312.

¹³⁶ Секретар Окружног суда у Ваљеву.

¹³⁷ Илија Гарашанин је за време друге владавине кнеза Михаила био председник владе и министар иностраних дела (1861–1867). Гарашанин је кнеза упознао са својим претходним радом и *Начертанијем*. Види: Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 199–323, 327–440; Гргур Јакшић, Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 23–64; Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015; Данијел Радовић, *Јован Ристић: биографија државника* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2020) 58–89.

¹³⁸ Народна војска је установљена на основу *Закона о народној војсци* који је донет на Преображенској скупштини 1861. године. Опширније о томе: Живота Ђорђевић, *Српска народна војска: студија о уређењу народне војске 1861–1864*, Београд 1984.

¹³⁹ Први и Други српско-турски рат, односно ратови за ослобођење и независност (1876–1877, 1877–1878) и Српско-бугарски рат (1885–1886). У Првом су се показале све слабости и мане народне војске, док је у Другом српско-турском рату војска успешније ратовала. У Српско-бугарском рату пораз је доживела тек установљена Стајаћа војска (од 1883. године). Опширније о томе: Петар Опачић, Саво Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд 1981; Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2006.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ) [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU)]

Историјска збирка (ИЗ) [Istorijska zbirka (IZ)]

Државни архив Србије (ДАС) [Državni arhiv Srbije (DAS)]

Државни савет (ДС) [Državni savet (DS)]

Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење (МУД–С)
[Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje (MUD–S)]

Лични фонд Илије Гарашанина (ИГ) [Lični fond Ilje Garašanina (IG)]

Збирка Радослава Перовића (РП) [Zbirka Radoslava Perovića (RP)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Amedoski, Dragana. prir., „Ostavština Mehmed-paše Kukavice”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 65 (2016) 179–212.

Muvekkit, Salih Sidki Hadžihusenović, *Povijest Bosne*, knj. 2, Sarajevo 1999.

Крстић, Никола, *Дневник, Јавни живот II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876*, прир. Милош Јагодић, Београд 2006. [Krstić, Nikola, *Dnevnik, Javni život II, 1. januar 1868 – 31. decembar 1876*, prir. Miloš Jagodić, Beograd 2006]

Љотић, Љубица Вл., *Мемоари*, Београд 1990. [Ljotić, Ljubica Vl., *Memoari*, Beograd 1990]

Љушић, Радош. прир., *Сећање Алексе Симића на књаза Милоша, Крагујевац–Горњи Милановац* 1997. [Ljušić, Radoš, prir., *Sećanje Alekse Simića na knjaza Miloša, Kragujevac–Gornji Milanovac* 1997]

Милинковић, Јован, „Поглед на нашу судејску струку”, *Србске новине*, бр. 28–38, 5/17, 7/19, 10/22, 14/26, 12/24, 17/29, 19/31. март, 21. март / 2. април, 24. март / 5. април, 26. март / 7. април и 28. март / 9. април 1859. [Milinković, Jovan, „Pogled na našu sudejsku struku”, *Srbske novine*, br. 28–38, 5/17, 7/19, 10/22, 14/26, 12/24, 17/29, 19/31. mart, 21. mart / 2. april, 24. mart / 5. april, 26. mart / 7. april i 28. mart / 9. april 1859]

Милинковић, Јован, „Наши адвокати и Народна скупштина”, *Србске новине*, бр. 93–95, 11/23, 13/25. и 15/27. август 1859. [Milinković, Jovan, „Naši advokati i Narodna skupština”, *Srbske novine*, br. 93–95, 11/23, 13/25. i 15/27. avgust 1859]

Милинковић, Јован, „Велика општина”, *Јавност*, бр. 13, 16, 30. новембар / 12. децембар и 5/17. децембар 1873. [Milinković, Jovan, „Velika opština”, *Javnost*, br. 13, 16, 30. novembar / 12. decembar i 5/17. decembar 1873]

Милинковић, Јован, „Опет наши адвокати и Народна скупштина”, *Јавност*, бр. 1, 2/14. јануар 1874. [Milinković, Jovan, „Opet naši advokati i Narodna skupština”, *Javnost*, br. 1, 2/14. januar 1874]

Милинковић, Јован, „Слободна штампа и Народна скупштина”, *Јавност*, бр. 24, 25, 27, 27. фебруар / 11. март, 1/13. и 6/18. март 1874. [Milinković, Jovan, „Slobodna štampa i Narodna skupština”, *Javnost*, br. 24, 25, 27, 27. februar / 11. mart, 1/13. mart i 6/18. mart 1874]

Милинковић, Јован, *Критика на законик судског поступка у кривичним делима*, Београд 1883. [Milinković, Jovan, *Kritika na zakonik sudskog postupka u krivičnim delima*, Beograd 1883]

Милинковић, Јован, *Господин Гарашанин и државна администрација*, Шабац 1888. [Milinković, Jovan, *Gospodin Garašanin i državna administracija*, Šabac 1888]

Милинковић, Јован, *Књижевна крађа: Катанска буна у Шанџу 1844. године*, Нови Сад 1889. [Milinković, Jovan, *Književna krađa: Katanska buna u Šanџu 1844. godine*, Novi Sad 1889]

Милићевић, Милан Ђ., „Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867”, *Годишњица Николе Чупића 7 (1885) 1–87*. [Milićević, Milan Đ., „Etnografska izložba i slovenski sastanak u Moskvi 1867”, *Godišnjica Nikole Čupića 7 (1885) 1–87*]

Милићевић, Милан Ђ., „Из својих успомена”, *Годишњица Николе Чупића 17 (1897) 1–71*. [Milićević, Milan Đ., „Iz svojih uspomena”, *Godišnjica Nikole Čupića 17 (1897) 1–71*]

Милићевић, Милан Ђ., *Дневник II, (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, прир. Петар В. Крестић, Београд 2015. [Milićević, Milan Đ., *Dnevnik II, (23. septembar 1872 – 6. april 1877)*, prir. Petar V. Krestić, Beograd 2015]

„Оснивање Удружења јавних правозаступника у Србији, Протокол првог скупа у Београду 29–31. августа 1886”, *Бранич, лист за правне и државне науке* 1 (1887) 35–47. [„Osnivanje Udruženja javnih pravozastupnika u Srbiji, Protokol prvog skupa u Beogradu 29–31. avgusta 1886”, *Branich, list za pravne i državne nauke* 1 (1887) 35–47]

Поповић, Радомир Ј. прир. „Исповест Стефана Стефановића Тенке”, *Мешовита грађа* 21 (2003) 21–40. [Popović, Radomir J. priр., „Ispovest Stefana Stefanovića Tenke”, *Mešovita građa* 21 (2003) 21–40]

Правила о четничкој војни, протолмачио из пољског са неким променама, изметцима и додатцима Матија Бан, Београд 1848. [*Pravila o četničkoј vojni, protolmačio sa nekim promenama, izmetcima i dodatcima Matija Ban*, Beograd 1848]

Суд убицама кнеза Михаила I. Стенографски извештај прештампан из „Видова Дана”, Београд 1868. [*Sud ubicama kneza Mihaila I. Stenografski izveštaj preštampан iz „Vidova Dana”*, Beograd 1868]

Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића (1846–1869), прир. Драгослав Страњакловић, Београд 1939. [*Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića (1846–1869)*, priр. Dragoslav Stranjaković, Beograd 1939]

Ценић, Мита, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983. [Cenić, Mita, *Ispod zemlje ili moja tamnovanja*, Beograd 1983]

Штампа – Newspapers

Застава (1871, 1874) [*Zastava* (1871, 1874)]

Јавност (1873, 1874) [*Javnost* (1873, 1874)]

Србске новине (1859) [*Srbske novine* (1859)]

Литература – Secondary Works

Aličić, Ahmed S., *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832*, Sarajevo 1996.

Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983.

Balta, Evanelgia, „Sisam”, u: *İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, 272–274.

Bašagić-Redžepašić, Safet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.–1850.)*, Sarajevo 1900.

Beydilli, Kemal, „Mustafa Reşid Paşa (1800–1858)”, u: *İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, 348–350.

Beydilli, Kemal, „Tepedenli Ali Paşa”, u: *İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, 476–479.

Bejtić, Alija, „Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752–1756, 1757–1760)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 6–7 (1956–1957) 1958, 77–114.

- Bošnjak, Slavoljub, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851.
- Doklešćić, Ljubiša, *Stjepan Verković, život i djelo (1821–1894)*, Zagreb 2007.
- Gölen, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek – siyasi, idari, sosyal ve ekonomik durum*, Ankara 2010.
- Eren, Ahmet C., *Mahmud II zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965.
- Ertuna, Hamdi, *Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfü Paşa*, Ankara 1981.
- İnalçık, Halil, *Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayun*, Belleten XVIII/112 (1964) 603–622.
- İpşirli, Mehmet, Eyice, Semavi, „Bâbîâli”, u: *İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, 378–389.
- Jagodić, Miloš, „Preparation for 1850 Vidin uprising”, *Bulgarian Historical Review* 3–4 (2016–2018) 86–111.
- Jagodić, Miloš, „Serbian secret organization in Eastern Bosnia (1849–1855)”, *Истраживања* 27 (2016) 190–199.
- Jakšić, Grgur, *Evropa i vaskrs Srbije (1804–1834)*, Beograd 1933⁴.
- Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb 2003.
- Kapidžić, Hamdija, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo 2001.
- Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980².
- Özkan, Ela, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839–1914)*, İstanbul 2020.
- Popović, Vasilj, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965².
- Saydam, Abdullah, „Ömer Lutfi Paşa (1806–1871)”, u: *İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, 74–76.
- Stavrijanos, Leften, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*, Banjaluka 1990.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Tešanj 2006.
- Šljivo, Galib, *Omer Lutfi-paša u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Tešanj 2007².
- Бабингер, Франц, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010. [Babinger, Franc, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Beograd 2010]
- Блажић Пејић, Јована, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) [Blažić Pejić, Jovana, *Moskovski slovenski komitet i srpsko pitanje (1858–1875)* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2021)]
- Вучковић, Војислав Ј., „Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861”, *Историјски часопис* 9–10 (1960) 381–409. [Vučković, Vojislav J.,

„Neuspela politička akcija Matije Vana 1860–1861”, *Istorijski časopis* 9–10 (1960) 381–409]

Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновића*, књ. I–III, Београд 1908, 1909, 1912. [Gavrilović, Mihailo, *Miloš Obrenovića*, књ. I–III, Београд 1908, 1909, 1912]

Димитров, Страшимир, *Въстанието от 1850 година в България*, София 1972. [Dimitrov, Strašimir, *Vstaniето ot 1850 godina v Blgarija*, Sofija 1972]

Димитров, Страшимир, *Султан Махмуд II и крајат на еничерите*, София 1993. [Dimitrov, Strašimir, *Sultan Mahmud II i krajat na jeničerite*, Sofija 1993]

Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851)*, Београд 1957. [Durković-Jakšić, Ljubomir, *Srbijansko-crnogorska saradnja (1830–1851)*, Београд 1957]

Ђорђевић, Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995. [Đorđević, Dimitrije, *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804–1914*, Београд 1995]

Ђорђевић, Живота, *Српска народна војска 1861–1864*, Београд 1984. [Đorđević, Života, *Srpska narodna vojska 1861–1864*, Београд 1984]

Екмечић, Милорад, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)”, у: исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 25–45. [Ekmečić, Milorad, „Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844–1875)”, у: исти, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Београд 1997, 25–45]

Јагодић, Милош, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд 2016. [Jagodić, Miloš, *Srbija i Stara Srbija (1839–1868). Nasleđe na jugu*, Београд 2016]

Јаковљевић, Александар, „Кукавица, хаџи Мехмед-паша”, у: *Српски биографски речник*, т. 5, гл. ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2011, 425. [Jakovljević, Aleksandar, „Kukavica, hadži Mehmed-paša”, у: *Srpski biografski rečnik*, т. 5, гл. ур. Čedomir Popov, Novi Sad 2011, 425]

Јакшић, Гргур, Вучковић, Војислав Ј., *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963. [Jakšić, Grgur, Vučković, Vojislav J., *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (Prvi balkanski savez)*, Београд 1963]

Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1934. [Jovanović, Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića*, књ. 1, Београд 1934]

Ковачевић, Тома, *Опис Босне и Херцеговине*, Београд 1879². [Kovačević, Toma *Opis Bosne i Hercegovine*, Београд 1879²]

Крестић, Василије Ђ., *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013. [Krestić, Vasilije Đ., *Srbi u Ugarskoj 1790–1918*, Novi Sad 2013]

Леовац, Данко, „Спољна политика у последњој години владавине кнеза Михаила Обреновића”, у: *Јован Ристић, државник и дипломата – Берлински конгрес (140 година од међународног признања и независности Србије)*. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. новембра 2018. године у Крагујевцу, ур. Предраг Илић, Крагујевац 2020, 9–26. [Leovac, Danko, „Spoljna politika u poslednjoj godini vladavine kneza Mihaila Obrenovića”, у: *Jovan Ristić, državnik i diplomata – Berlinski kongres (140 godina od međunarodnog priznanja i nezavisnosti Srbije)*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 28. novembra 2018. godine u Kragujevcu, ur. Predrag Ilić, Kragujevac 2020, 9–26]

Леовац, Данко, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015. [Leovac, Danko, *Srbija i Rusija za vreme druge vladavine kneza Mihaila (1860–1868)*, Beograd 2015]

Љушић, Радош, *Карађорђе, биографија*, Београд 2005². [Ljušić, Radoš, *Karađorđe, biografija*, Beograd 2005²]

Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986. [Ljušić, Radoš, *Kneževina Srbije (1830–1839)*, Beograd 1986]

Љушић, Радош, *Кнез Милош (1783–1860), државотворни владар*, Нови Сад 2021. [Ljušić, Radoš, *Knez Miloš (1783–1860), državotvorni vladar*, Novi Sad 2021]

Љушић, Радош, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 2004³. [Ljušić, Radoš, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*, Beograd 2004³]

Љушић, Радош, „Предлози Јована Мариновића за решење српског питања 1848. и 1854. године”, *Српске студије* 3 (2012) 279–311. [Ljušić, Radoš, „Predlozi Jovana Marinovića za rešenje srpskog pitanja 1848. i 1854. godine”, *Srpske studije* 3 (2012) 279–311]

Љушић, Радош, *Српска државност 19. века*, Београд 2008. [Ljušić, Radoš, *Srpska državnost 19. veka*, Beograd 2008]

Маринковић, Мирјана, „Латас, Омер-паша”, у: *Српски биографски речник*, т. 5, гл. ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2011, 554–555. [Marinković, Mirjana, „Latas, Omer-paša”, у: *Srpski biografski rečnik*, т. 5, гл. ур. Čedomir Popov, Novi Sad 2011, 554–555]

Микавица, Дејан, *Српска Војводина: од Аутономије до Присаједињења 1683–1918*, Нови Сад 2018. [Mikavica, Dejan, *Srpska Vojvodina: od Autonomije do Prisajedinjenja 1683–1918*, Novi Sad 2018]

Милановић, Јасмина, *Аћим Чумић 1836–1901*, Београд 2007. [Milanović, Jasmina, *Aćim Čumić 1836–1901*, Београд 2007]

Милићевић, Милан Ђ., *Додатак Поменику од 1888. Знаменити људи у српског народа који су преминули до краја 1900. г.*, Београд 1901. [Milićević, Milan Đ., *Dodatak Poteniku od 1888. Znameniti ljudi u srpskog naroda koji su preminuli do kraja 1900. g.*, Београд 1901]

Опачић, Петар, Скоко, Саво, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд 1981. [Орачић, Petar, Skoko, Savo, *Srpsko-turski ratovi 1876–1878*, Београд 1981]

Ортајли, Илбер, *Најдужи век империје*, Београд 2004. [Ortajli, Ilber, *Najduži vek imperije*, Београд 2004]

Павловић, Драгољуб М., *Покрет у Босни и Албанији противу реформама Махмуда II*, Београд 1913. [Pavlović, Dragoljub M., *Pokret u Bosni i Albaniji protivu reforata Mahmuda II*, Београд 1913]

Павловић, Драгољуб М., *Србија и Српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849. године*, Београд 1904. [Pavlović, Dragoljub M., *Srbija i Srpski pokret u Južnoj Ugarskoj 1848. i 1849. godine*, Београд 1904]

Попов, Чедомир, „Алавантић Милинковић, Јован”, у: *Српски биографски речник*, т. 1, гл. ур. Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чедомир Попов, Нови Сад 2004, 81–82. [Popov, Čedomir, „Alavantić Milinković, Jovan”, у: *Srpski biografski rečnik*, т. 1, гл. ур. Mladen Leskovac, Aleksandar Foriškić, Čedomir Popov, Novi Sad 2004, 81–82]

Попов, Чедомир, „Алавантић Милинковић, Радомир”, у: *Српски биографски речник*, т. 1, гл. ур. Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чедомир Попов, Нови Сад 2004, 82–83. [Popov, Čedomir, „Alavantić Milinković, Radimir”, у: *Srpski biografski rečnik*, т. 1, гл. ур. Mladen Leskovac, Aleksandar Foriškić, Čedomir Popov, Novi Sad 2004, 82–83]

Попов, Чедомир, *Грађанска Европа (1770–1914)*, књ. II, Београд 2010. [Popov, Čedomir, *Građanska Evropa (1770–1914)*, књ. II, Београд 2010]

Поповић, Василиј, *Аграрно питање у Босни и турски нареди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949. [Popović, Vasilj, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839–1861)*, Београд 1949]

Поповић, Душан Ј., *О Цинџарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд 1937². [Popović, Dušan J., *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva*, Београд 1937²]

Поповић, Љубодраг А., *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999. [Popović, Ljubodrag A., *Šematizam Kneževine Srbije 1839–1851*, Београд 1999]

Поповић, Петар И., *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1951. [Popović, Petar I., *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Београд 1951]

Поповић, Радомир Ј., *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012. [Popović, Radomir J., *Avram Petronijević 1791–1852*, Београд 2012]

Поповић, Радомир Ј., „Делатност првог руског конзула у Србији Герасима Вашћенка 1838–1843”, *Историјски часопис* 65 (2016) 183–204. [Popović, Radomir J., „Delatnost prvog ruskog konzula u Srbiji Gerasima Vašćenka 1838–1843”, *Istorijski časopis* 65 (2016) 183–204]

Поповић, Радомир Ј., „Мариновић, Јован”, у: *Српски биографски речник*, т. 6, гл. ур. Чедомир Попов, Бранко Бешлин, Нови Сад 2014, 86–88. [Popović, Radomir J., „Marinović, Jovan”, у: *Srpski biografski rečnik*, т. 6, гл. ур. Čedomir Popov, Branko Bešlin, Novi Sad 2014, 86–88]

Поповић, Радомир Ј., *Тома Вучић Перушић*, Београд 2003. [Popović, Radomir J., *Toma Vučić Perišić*, Београд 2003]

Раденић, Андрија, *Социјалистички листови и часописи у Србији 1871–1918*, књ. 1, Београд 1977. [Radenić, Andrija, *Socijalistički listovi i časopisi u Srbiji 1871–1918*, књ. 1, Београд 1977]

Радовић, Данијел, *Јован Ристић: биографија државника* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2020) [Radović, Danijel, *Jovan Ristić: biografija državnika* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2020)]

Ражнатовић, Новак, „О раду радикалске опозиције, кнеза Петра Карађорђевића и књаза Николе против режима краља Милана у Србији 1883–1889. године”, *Историјски записи* 1 (1966) 57–109. [Ražnatović, Novak, „O radu radikalske opozicije, kneza Petra Karađorđevića i knjaza Nikole protiv režima kralja Milana u Srbiji 1883–1889. godine”, *Istorijski zapisi* 1 (1966) 57–109]

Рајић, Сузана, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2014². [Rajić, Suzana, *Aleksandar Obrenović, vladar na prelazu vekova, sukobljeni svetovi*, Београд 2014²]

Рајић, Сузана, „Више од два века српско-руских дипломатских односа”, *Српске студије* 9 (2018) 11–37. [Rajić, Suzana, „Više od dva veka srpsko-ruskih diplomatskih odnosa”, *Srpske studije* 9 (2018) 11–37]

Рајић, Сузана, „Последњи план кнеза Михаила Обреновића о Босни и Херцеговини”, *Српски историјски часопис* I (2018) 104–132. [Rajić, Suzana, „Poslednji plan kneza Mihaila Obrenovića o Bosni i Hercegovini”, *Srpski istorijski časopis* I (2018) 104–132]

Рајић, Сузана, „Радаковићева мисија у Војној граници 1868. године и оперативне и тактичке промене у политици Србије према Босни и Херцеговини”, у: *Срби на простору Босне и Херцеговине од XV до XX*

века, зборник радова, ур. Дејан Микавица, Нови Сад 2020, 305–331. [Rajić, Suzana, „Radakovićeva misija u Vojnoj granici 1868. godine i operativne i taktičke promene u politici Srbije prema Bosni i Hercegovini”, u: *Srbi na prostoru Bosne i Hercegovine od XV do XX veka, zbornik radova*, ур. Дејан Микавица, Нови Сад 2020, 305–331]

Рајић, Сузана, „Сербско-черногорские отношения после Негоша – необходимость и препятствия”, у: *Петар II Петрович Негош, митрополит, реформатор, поет, 200 лет со дня рождения*, редколлегия Светлана И. Данченко и др., Москва 2013, 205–208. [Rajić, Suzana, „Serbsko-černogorskiје одношенија после Нjegoša – neobhodiност i prepjatatstviја”, u: *Petar II Petrovič Njegoš, mitropolit, reformator, poet, 200 let so dnja roždenija*, redkolegija Svetlana I. Dančenko i dr., Moskva 2013, 205–20]

Рајић, Сузана, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015. [Rajić, Suzana, *Spoljna politika Srbije između očekivanja i realnosti 1868–1878*, Beograd 2015]

Ратковић-Костић, Славица, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2006. [Ratković-Kostić, Slavica, *Evropeizacija srpske vojske 1878–1903*, Beograd 2006]

Савић, Александар М., *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) [Savić, Aleksandar M., *Kneževina Srbija i Osmansko carstvo (1839–1858)* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2021)]

Скерлић, Јован, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд 1910. [Skerlić, Jovan, *Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje*, Beograd 1910]

Стојанчевић, Владимир, *Јужнословенски народи у Османским царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971. [Stojančević, Vladimir, *Južnoslovenski narodi u Osmanskim carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*, Beograd 1971]

Страњакковић, Драгослав, *Влада уставобранитеља 1842–1853. – унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932. [Stranjaković, Dragoslav, *Vlada ustavobranitelja 1842–1853. – unutrašnja i spoljašnja politika*, Beograd 1932]

Страњакковић, Драгослав, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005. [Stranjaković, Dragoslav, *Ilija Garašanin*, Kragujevac 2005]

Страњакковић, Драгослав, „Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* XI/2–3 (1936) 155–180, 300–315. [Stranjaković, Dragoslav,

„Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama 1844–1858”, *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* XI/2–3, (1936) 155–180, 300–315]

Тејлор, Ален Џ. П., *Хабзбуршка монархија 1809–1918: историја Аустријске царевине и Аустро-Угарске*, Београд 2001. [Tejlor, Alen Dž. P., *Habzburška monarhija 1809–1918: istorija Austrijske carevine i Austro-Ugarske*, Beograd 2001]

Терзић, Славенко, „Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912. године”, *Историјски часопис* 42–43 (1995–1996) 1997, 91–110. [Terzić, Slavenko, „Stara Srbija, nastanak imena i znanja o njoj do 1912. godine”, *Istorijski časopis* 42–43 (1995–1996) 1997, 91–110]

Уједињена омладина српска, зборник радова, ур. Живан Милисавец, Нови Сад–Београд 1968. [*Ujedinjena omladina srpska, zbornik radova*, ur. Živan Milisavac, Novi Sad–Beograd 1968]

Черникова, Татјана, Вишњаков, Јарослав, *Историја Русије*, књ. 2, Београд 2019. [Černikova, Tatjana, Višnjakov, Jaroslav, *Istorija Rusije*, knj. 2, Beograd 2019]

Шешум, Урош С., *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017. [Šešum, Uroš S., *Srbija i Stara Srbija (1804–1839)*, Beograd 2017]

Aleksandar M. SAVIĆ

**MEMOIR OF JOVAN MILINKOVIĆ ON THE ACTIVITIES OF
THE SERBIAN SECRET ORGANIZATION IN THE EASTERN AND
NORTHEASTERN PARTS OF THE BOSNIAN EYALET (1850–1851)**

Summary

The (Promised) Memoir on the Propaganda in Turkey in 1850 by Jovan Milinković is one of the most important historical sources for studying the activities of the Secret Organization of Ilija Garašanin in the mid-19th century. He was involved in the work of the organization from the beginning of 1850 until the summer of 1851. Milinković left a significant testimony about foreign activities in the territory of the eastern and northeastern part of the Bosnian Eyalet during that period. Through *načelnici* (nahiya elders) and *kmetovi* (village elders) he operated in Bijeljina, Tuzla, Gradačac, Maglaj, Zvornik and Birač nahiya. He maintained contacts with them through Nikola's *pandurs* or he met with them personally during church fairs near the Tavna monastery, at the foot of the Majevisa mountain. In order not to raise suspicion among the local Muslims concerning his visits to Bosnia, he established friendly relations with Mustaj Bey Urembegović, the Sipahi of Janja, and the Metropolitan of Zvornik, Agatangel, to whom he brought books as a gift for schools in his diocese. The knowledge of the Ottoman authorities about the work of the Secret Organization in the Ottoman provinces in the neighbourhood of Serbia, influenced Garašanin to reduce the activities to the greatest possible extent, which resulted in a reduction in the number of agents. In such circumstances, the foreign activity of Jovan Milinković ended in the summer of 1851. Milinković especially emphasized the actions of Omer Pasha Latas in the Niš Sanjak and the Bosnian Eyalet, which contributed to breaking the network of Serbian secret agents.

Чланак примљен: 31.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 6.6.2022.